

VITENSKAPELIG
HØYSKOLE
Norwegian School of
Theology, Religion and Society

Nøysomhetens tidsalder

Miljø og konsum i dydsperspektiv

Britt Nodland Turnes

Veileder

Professor i Etikk Svein Olaf Thorbjørnsen

MF vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn,

AVH505: Masteroppgave i KRLE/Religion og Etikk (30 ECTS), August 2019

Antall ord: 20821

No man is an island,
Entire of itself,
Every man is a piece of the continent,
A part of the main.
If a clod be washed away by the sea,
Europe is the less.
As well as if a promontory were.
As well as if a manor of thy friend's
Or of thine own were:
Any man's death diminishes me,
Because I am involved in mankind,
And therefore never send to know for whom the bell tolls;
It tolls for thee.

(John Donne 1624)

Forord

Da jeg begynte på religionsvitenskap på MF var det av ren interesse og ikke med planer om å holde på i fem år. For en økonom og markedsfører har det imidlertid vært spennende å studere verden fra en helt annen vinkel – i sannhet en dannelsesreise. Jeg er utrolig takknemlig for sjansen til å gjennomføre og for alt jeg har lært på veien, men flere enn jeg er nok glad for at jeg nå endelig er i mål.

Inspirasjon til denne oppgaven fikk jeg fra Dag Hareides artikkel «Felles miljøkrise, uforenlige verdier?» i boken *Verdier*, som jeg har brukt mange ganger de siste årene (Leirvik og Røthing 2008), og Marianne Bruusgaard's masteroppgave om Moderne askese (2010), som jeg tilfeldig kom over i leting etter noe annet.

Ved veis ende er det mange som fortjener en takk: Takk til Pappa for å ha lært meg om rett og galt, for tidlig å ha vekket nysgjerrighet og utforskertrang i meg, og for alle eksempler på pendelen som må gå til begge ytterligheter før den stabiliserer seg på midten. Takk til Mamma for å ha lært meg om enkelhet og nøysomhet – og verdien av å bevare, reparere og lage selv – lenge før det ble moderne. Tusen takk til verdens beste støtteapparat; til Terje for at det ble mulig - og til Nora og Ida for te, middag, klemmer og heiarop. I'm back!

Sist, men ikke minst, vil jeg gjerne rette en stor takk til veileder Svein Olaf Thorbjørnsen for at du så prosjektet mitt før jeg klarte å sette ord på det selv. Takk for tålmodighet og gode tips, jeg har lært så mye!

Sammendrag

Verden står i dag overfor en alvorlig miljøkrise. De fleste seriøse forskningsrapporter peker mot en svært begrenset tidsramme, dersom vi skal ha mulighet til å snu situasjonen. Dette betyr mobilisering på alle nivåer. På strukturelt nivå har en jobbet med problemet i 30 år, det er laget utredninger og planer for samarbeid på globalt, nasjonalt og lokalt plan. Likevel har resultatene uteblitt. Mitt spørsmål og min problemstilling, i møte med dette er følgende: Er det, i en felles dugnad for miljøet på jorden – mulig å appellere til den enkelte i sterkere grad, gjennom dydsetiske argumenter med fokus på å bli et bedre menneske og til fellesskapets beste? Og videre: kan dyden nøysomhet ha en funksjon i denne sammenheng, både med tanke på miljø og forbrukersamfunn og som en vei til et godt liv for mennesket?

Gjennom en teoretisk studie av dydsetiske momenter argumenterer jeg for at dydsetikk og dyden nøysomhet kan gi et betydelig bidrag i forhold til miljøproblematikken. Det sentrale materiale for min drøfting inkluderer Aristoteles, Sandler, Cafaro, Hareide og McFague.

Mennesket er blitt beskyldt for artsegoisme i miljødiskusjonen. Med et dydsetisk perspektiv vil en kunne se jorden som et samfunn hvor mennesket er medborger på linje med alle andre skapninger, et globalt fellesskap hvor også naturen må inkluderes og hvor enkeltmennesket samtidig må bidra med en vilje til å sette egne interesser til side for fellesskapets beste.

Dyder kan ikke påbys, men må oppøves. Det gjelder også dyden nøysomhet. Frivillig begrensning av eget forbruk til glede for fellesskapet vil kunne være noe konkret den enkelte kan bidra med i dette store, felles prosjektet. Et aktivt arbeid for å bedre situasjonen, bidrar også til å unngå håpløshet, noe som er svært viktig i en så alvorlig situasjon. Nøysomhet har blitt kalt «den opprinnelige bærekraften».

Mye peker i tillegg mot at mennesket har godt av et mindre selvsentrert fokus, og at livskvaliteten blir bedre gjennom i større grad å rette oppmerksomheten mot det som er best for fellesskapet.

Dydsetikk er et viktig bidrag i denne sammenheng, men i likhet med Sandler mener jeg at en komplett etisk teori i miljøsammenheng må inneholde retningslinjer for både holdning og handling.

Innholdsfortegnelse

1 INNLEDNING.....	1
1.1 Bakgrunn.....	1
1.1.1 Miljø, klima og bærekraft	1
1.1.2 Forbrukersamfunnet.....	2
1.1.3 Nye utfordringer og ny aktualitet.....	3
1.2 Problemstilling.....	4
1.3 Materiale	5
1.4 Metode	7
1.5 Teori – Dydsetikk og Nøysomhet.....	7
1.6 Målsetting	9
2 DAGENS UTFORDRING.....	11
2.1 Miljø, klima og bærekraft	11
2.2 Forbrukersamfunnet og konsum	14
2.3 Mennesket - i naturen og i forbrukersamfunnet.....	16
3 ETIKK OG DYD	21
3.1 Dyd og dydsetikk	21
3.2 Dydsetikk og miljø.....	26
4 NØYSOMHET	29
4.1 Hva vil det si å være nøysom?	29
5 OPERASJONALISERING AV TEORI	33
6 NØYSOMHET SOM VIRKEMIDDEL FOR ET BÆREKRAFTIG SAMFUNN	35
6.1 Dyd, nøysomhet og klima.....	36
6.1.1. Dyd og klima.....	36
6.1.2. Nøysomhet og klima.....	41
6.2 Dyd, nøysomhet og konsum	45

6.2.1 Dyd og konsum	45
6.2.2 Nøysomhet og konsum	47
6.3 Religiøs dydsetikk, nøysomhet og konsum	50
6.4 Dyd, nøysomhet og et godt liv	53
6.5 Håp	58
7 OPPSUMMERING OG VIDERE TANKER	61
7.1 Oppsummering	61
7.2 Videre tanker	64
Litteratur	66

1 INNLEDNING

1.1 Bakgrunn

De siste årene har det nesten daglig vært publisert bekymringsmeldinger om miljøet på jorden i form av artikler i media, jevnlig forskningsrapporter og mye litteratur av mer tilgjengelig sjanger. Ulike grupperinger har varslet at uttømming av naturressurser er nært forestående, at giftige utslipp ikke absorberes og ødelegger maten vår – at kloden ikke tåler vår måte å leve på. Noen er mer optimistiske enn andre i spørsmålet om tidsperspektivet, men de fleste konkluderer med at dette er alvor og at vi nå har svært dårlig tid til å redusere utslipp og endre vaner hvis vi skal klare å redde klimaet og miljøet på jorden.

1.1.1 Miljø, klima og bærekraft

Problemstillingen er ikke ny. Naturfolk har alltid tatt til orde for å behandle naturen med respekt. Allerede fra siste halvdel av 1800-tallet er det stilt spørsmålstegn ved hvorvidt vi bør ta bedre vare på naturen rundt oss. I takt med industrialiseringen økte utslippene og forurensing av miljøet, og det har vært mye usikkerhet rundt konsekvensene av dette. Etter Brundtland-kommisjonens rapport i 1987¹ fulgte en jevn strøm av forskning, forhandlinger og avtaler i håp om å belyse og få bukt med ulike miljø-relaterte problemstillinger, og nye rapporter følger stadig.

Tidligere innsats har i store trekk foregått på politisk nivå, globalt og nasjonalt. Brundtland-rapporten la grunnlag for store og viktige internasjonale avtaler som forpliktet det globale fellesskapet til å inkludere jordens bærekraft og miljø som en rammebetingelse for videre utvikling. Globale mål ble brutt ned og implementert i nasjonale og lokale handlingsplaner over hele verden.

¹ <https://www.fn.no/Tema/Fattigdom/Baerekraftig-utvikling> hentet 12/8-19

Det finnes ulike syn, men nyere forskning er mer eller mindre samstemt i sin dom over klimaet på jorden; det er alvorlig, det haster, og vi må trå til på alle nivåer og med alle tilgjengelige midler samtidig - hvis vi skal ha noen sjanse til å holde temperaturøkningen på et akseptabelt nivå. Det må skje en markant endring i måten vi lever på – og det må skje nå.

1.1.2 Forbrukersamfunnet

Forbruk har fått en stadig større plass i det moderne menneskets liv. I likhet med vitenskapen, har forbrukersamfunnet også fått skylden for å ødelegge både miljøet på jorden og menneskenes moral.

I engelskspråklig faglitteratur støter man raskt på ordet «consumerism». Den amerikanske teologen og forfatteren Sallie McFague bruker følgende definisjon: “Consumerism is a cultural pattern that leads people to find meaning and fulfillment through the consumption of goods and services” (McFague 2013:x). Det norske språket har ikke et fullgodt ord som dekker alt dette ordet favner. «Konsumerisme» klinger ikke godt på norsk, og vi oversetter gjerne med forbrukerkultur. Mer presist vil det engelske ordet bety forbruk som ideologi eller livsstil, eller kultur preget av forbruk (Cavanaugh 2014:25). Ofte ses ordet brukt i en noe nedsettende sammenheng.

Den vanligste forståelsen av «forbrukersamfunn» (konsumentersamfunn) er todelt; det kan skilles mellom markedsøkonomi og forbrukerkultur. Siden den industrielle revolusjon på slutten av 1700-tallet har markedsøkonomien gradvis vokst frem og fått fotfeste over hele verden, og de fleste land har i dag en markedsøkonomi; et økonomisk system hvor et land er avhengig av et visst nivå med konsum for å holde de økonomiske hjulene (landets økonomi) i gang. En markedsøkonomi er i stor grad avhengig av et kulturelt mønster hvor mennesker finner mening og tilfredshet gjennom å tilegne seg/kjøre varer og tjenester (forbrukerkultur) – og gjør dette i

stadig økende grad. Særlig i USA kan man si at denne modellen har fått godt fotfeste (Leonard 2010/www.storyofstuff.org).

1.1.3 Nye utfordringer og ny aktualitet

Tidligere var høyt forbruk forbeholdt de kongelige og den velstående overklassen, altså et lite mindretall. Kirken og filosofer kunne riktignok ha en mening om at et slikt forbruk ikke var til gagn og at det burde unngås av flere grunner – og midlene benyttes på andre måter. Omfanget av dette overforbruket var imidlertid totalt sett så lite og gjorde så begrenset skade at det ikke var snakk om konsekvenser hverken for den totale matfordelingen i verden, for luft eller vann. Det var snakk om urettferdigheten ved at et fåtall hadde så mye, mens flertallet sultet, eller hadde lite – det var snakk om moral.

Dag Hareide, samfunnsdebattant og tidligere generalsekretær i Norges Naturvernforbund, skisserer de etiske utfordringene som følger av det han omtaler som menneskeslektens artsegoisme og fokusering på egeninteresse i forbindelse med miljøtematikken. Han kaller dette «kanskje de viktigste utfordringene i det 21. århundre», og hevder at vår evne/manglende evne til å tenke utover oss selv påvirker forholdet til materialisme, forbruksvekst og livsmangfoldet på kloden (Hareide 2008:196).

Hareide er ikke alene, en voksende bevegelse stiller spørsmålstegn ved konsumentkulturen som har vokst frem, både i forhold til menneskenes psykiske helse og til miljøproblematikken. Samtidig uttrykker mange et behov for å gjøre noe; «Hva kan JEG bidra med for rette på skadene og for at verden skal bli bedre for alle?» Enkeltpersoner spør seg selv om det er egoistisk å få barn med tanke på bærekraft, om de bør slutte å spise kjøtt fullstendig - eller bare oksekjøtt, om de bør selge bilen og gå over til el-bil – eller til sykkel?

Det er liten tvil om at arbeid for en bærekraftig utvikling vil utfordre vår egen livsstil. Hvor mye er vi i praksis villig til å ofre? Hva bør ofres? Arbeidet med å finne frem til «rett» levemåte i forhold til bærekraft kan være kronglete. På mange områder er det kollisjoner mellom to eller flere gode intensjoner, eller ulike verdier. Det er åpenbare sprik mellom strukturelle og individuelle målsetninger. I tillegg er det sprik mellom holdning og handling, både på strukturelt og individuelt nivå.

1.2 Problemstilling

Jeg vil se om disse sprikene kan ivaretas på en bedre måte ved å inkludere individnivå i større grad. Her kan dydsetikken ha et uutnyttet potensial ved å henvende seg direkte til den enkeltes holdninger og karaktermessige forutsetninger. Spesielt ønsker jeg å se på hvilken plass dyden nøysomhet kan ha i vårt etablerte forbrukersamfunn og hvordan nøysomhet kan bidra i arbeidet for et bærekraftig samfunn og et godt liv.

Overordnet problemstilling for oppgaven er:

På hvilken måte - og i hvilken grad - kan en dydsetisk tilnærming, og dyden nøysomhet spesielt, bidra til et bedre klima og mer bærekraft i et forbrukersamfunn som vårt?

For å besvare dette spørsmålet, vil jeg jobbe med følgende forskerspørsmål:

- a) Hvilke spesielle aspekter kommer til uttrykk i en dydsetisk tilnærming i etikken?
- b) Hva menes med nøysomhet som dyd?
- c) Hvordan kan dydsetikk representere et potensial med tanke på den miljømessige og forbruksorienterte utfordring vårt samfunn står overfor?
- d) Hvordan kan nøysomhet representere et potensial med tanke på den miljømessige og forbruksorienterte utfordring vårt samfunn står overfor?
- e) Er det en sammenheng mellom en nøysomhetsorientert dydsetikk, et godt liv og et håp for fremtiden?

1.3 *Materialie*

FN's klimarapporter (fra Brundtlandkommisjonens rapport fra 1987, frem til oppdatering av målene i Parisavtalen i oktober 2018) viser til aktuell forskning, hvilke mål verdenssamfunnet har jobbet ut fra og hvilke retningslinjer som er lagt til grunn for nasjonale handlingsplaner i arbeidet for bærekraft, klima og miljø. De har et globalt perspektiv, bygger til en viss grad på hverandre og gir et sammenhengende bilde av utviklingen i arbeidet. I tillegg har dagspressen hatt aktuelle artikler med kommentarer på disse rapportene.

Utgangspunkt for fremstillingen av forbrukersamfunnet kommer fra 2 hovedkilder; en sammenstilling fra The Worldwatch Institute 2010; «State of the world – Transforming cultures from consumerism to sustainability» og en utredning for Bispemøtet 1992 fra Den Norske Kirke; «Forbrukersamfunnet som etisk utfordring». Førstnevnte er en samling artikler fra forskjellige kulturer i hele verden og er blitt en viktig referanse i debatten rundt forbrukersamfunnet og bærekraftig utvikling. Den tar for seg temaer som tradisjoner, utdanning, økonomi, myndighetenes rolle, mediene rolle og sosiale trender. Sistnevnte ser på forbrukerkulturen som en av de største etiske utfordringene i vår tid og uttrykker bekymring for forbrukerkulturens ringvirkninger for planeten og for kommende generasjoner. Den drøfter grundig både menneskesynet, forbrukersamfunnet og miljøkonsekvenser i den vestlige verden. Selv om den er basert på norske forhold, vil resonnementene kunne brukes i en global setting. Dag Hareide skriver kritisk om verdikollisjoner i et globalt, felles miljø (Hareide 2008:178).

Dydsetisk teori henter jeg i store trekk fra Aristoteles, Sandler, Namli og Grenholm (2019), MacIntyre (2013) og Asheim (1997). Ved henvisning til Aristoteles bruker jeg 2013 utgaven, oversatt av Stigen og Rabbås. Når jeg her omhandler begrepet dyd, snakker jeg om karakterdyd og ikke intellektuell dyd, som Aristoteles skiller mellom. (Aristoteles 2013:45).

Robert Sandler (2005, 2007 og 2010) tar for seg dydsetikk og miljø-etikk, og sammenhengen mellom dyd, holdning, handling og karakter. Sally McFague (2013) og Gary Gardner (2010) er begge opptatt av at religion har vært en oversett ressurs i forbindelse med arbeidet for klima og bærekraft. McFague mener i tillegg vi må være mer bevisste på sammenhengen mellom økonomi og økologi. Hun skriver om måtehold og bærekraft med utgangspunkt i det gamle, kristne prinsippet om «kenosis»² som motvekt til behovet for konsum og overforbruk. Sentralt er argumenter mot vår tids selvcentrering og for et godt liv gjennom måtehold og omtanke for andre. Helgener introduseres som håndfaste eksempler og hun mener kirkens bidrag er viktig i spørsmålet om bærekraft og at den bør engasjere seg i mye større grad. Gary Gardners bidrag i «State of the World» 2010 tar for seg hvordan det er ønskelig at religioner engasjerer seg og bidrar i arbeidet for bærekraft og miljø (Gardner 2010:23), hvordan nøysomhet kan føre til bedre livskvalitet for mange, hvordan tilfredshet kan oppnås gjennom å sette andre først, og i større grad gjennom personlige relasjoner enn gjennom ting.

Innspill omkring dyd, nøysomhet og et godt liv har jeg i store trekk hentet fra Arne Næss (Næss 1998 og Haukeland 2008), samt Karen Lykke Syse og Martin Lee Muellers (red) bok «Sustainable consumption and the good life» (2015), dessuten Sallie McFague (2013) og Dag Hareide (2008).

Litteratursøk er gjort via bibsys, på nettet, via referanselister, samt titler og tips jeg har fått fra veileder. Søkeord har, i ulike kombinasjoner, vært; økologi/miljø/klima, bærekraft, forbrukersamfunn, økonomi, religion.

² Kenosis: fra gresk, betyr «selvuttømming». Brukes i kristendommen om Jesu fraskrivelse av guddommelige privilegier ved inkarnasjonen (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/kenosis> hentet 21/1-19); Jesus velger å «tømme seg selv» for egen vilje for å kunne oppfylle Guds vilje.

1.4 Metode

Det var i utgangspunktet planlagt en empirisk undersøkelse, men det materialet jeg måtte sette meg inn i viste seg å være så omfattende at det ville bli liten tid til å gjennomføre dette på en skikkelig måte. I samarbeid med veileder valgte jeg derfor å besvare ovennevnte problemstilling med en litteraturstudie av diskursiv art.

Jeg begynner med en kort situasjonsanalyse, og belyser deretter dagens utfordring fra to vinklinger (kap 2); miljø/klima-problematikken og utfordringene som forbrukersamfunnet fører med seg. Videre etableres en generell forståelse for globalt perspektiv før jeg mer inngående går inn på individuelt perspektiv. Kap 3 omhandler dydsetikk og dydsetisk teori. Kap 4 tar for seg dyden nøysomhet, definerer begrepet og tar sikte på å vurdere nøysomhet som et mulig bidrag i arbeidet mot et bærekraftig samfunn. Jeg vil videre drøfte dydsetikk og nøysomhet i forhold til miljø/klima og forbrukersamfunnet og argumentere for at disse kan ha betydning som virkemiddel i arbeidet for et bærekraftig samfunn og et godt liv på jorden (kap 6). I kap 7 gis en oppsummering og noen utfyllende tanker.

1.5 Teori – Dydsetikk og Nøysomhet

Dydene uttrykker de normene som finnes i dydsetikken (Heiene og Thorbjørnsen 2011:82). I motsetning til andre etiske modeller, er fokus i dydsetikken ikke bare hva som er en rett handling, men hva slags menneske det er ønskelig å være. I dydsetikken kommer spørsmålet om hva som særpreger et godt menneske foran spørsmålet om hva som gjør en handling god/rett, og det normative er i forhold til hva som kjennetegner gode menneskelige karakteregenskaper (Namli og Grenholm 2019:38).

Både pliktetikk og konsekvensetikk kan gi fruktbare innspill til diskusjonen omkring miljø, klima og bærekraft. Dette har også vært den vanligste tilnærmingen, ettersom de store føringene i arbeidet for bærekraft kommer fra strukturelt nivå. På individnivå har dydsetikken imidlertid et spesielt potensial, ettersom den tar for seg karakteregenskaper hos hver enkelt. Nøysomhet

er en av de klassiske dydene, en av kardinaldydene hos Aristoteles. I tillegg er dydsetikken særlig orientert mot det gode liv, som jeg også spør etter.

I motsetning til pliktetikk og konsekvensetikk er dydsetikken mest opptatt av den handlendes karakter eller motiv for handlingen for å avgjøre om handlingen er god. Dydsetikk har fokus på sammenhengen mellom holdning og handling, noe som er avgjørende i miljøproblematikk. Vi kan kanskje si at ingen blir gode mennesker ved hjelp av lovgivning (pliktetikk), det er menneskene som lager lovene som må ha gode verdier. Hvordan et individ forholder seg til omgivelsene og miljøet er avhengig av hvilken holdning han har til det.

Det kan se ut til at dydsetikk har hatt en renessanse på flere områder de senere årene og er i ferd med å få solid fotfeste innen miljøetikken, og moderne miljøetikk tar i stor grad utgangspunkt i dydsetiske prinsipper, slik blant annet Sandler beskriver (2005, 2007, 2010). Der hvor pliktetikken og konsekvensetikken har møtt kritikk for å mangle helhetsperspektiv, har dydsetikkens fokus på helheten og fellesskapet blitt ansett for å bidra med en slags fasthet og stabilitet i etikken. Mennesker i den vestlige verden i dag synes i stor grad å være individualister som ikke vil settes i bås eller låses av bestemte regler og verdier. Dette gjelder også allmenne regler til alles beste. Et motmiddel mot slik holdningsløshet kan være å skape gode holdninger. Både i skolesystemet og i næringslivet kan vi se at det jobbes med dette. Det kan derfor være relevant å undersøke hvorvidt dydsetikk kan ha betydning som virkemiddel i forhold til miljø og forbruk.

En vanlig kritikk mot dydsetiske teorier er at de alene ikke tilbyr en fullstendig etikk, ettersom den behandler hvert tilfelle individuelt - og dermed heller ikke en tilfredsstillende veiledning i forhold til rett handling. Spesielt innenfor miljøetikk er man bekymret for at spesifisering av miljødyder vil føre til en liste over ønsket holdning og generelle ønskede aktiviteter, men ikke spesifikk veiledning i forhold til bestemte situasjoner eller konkrete problemstillinger. Retningslinjer for handling må også fungere i forhold til mennesker som ikke innehar de ønskede miljødydene (Sandler 2007:97-98).

1.6 Målsetting

Jeg ønsker å finne ut om dydsetiske perspektiver, og nøysomhet i særdeleshet, kan ha relevans som virkemiddel for miljø og bærekraft i vårt etablerte forbrukersamfunn. Samtidig ønsker jeg å undersøke om dyden nøysomhet også kan bidra til en bedre livskvalitet for enkeltmennesket.

2 DAGENS UTFORDRING

Dette er kanskje den største utfordringen i dagens situasjon; forskjellen på teori og praksis – eller spriket mellom holdning og handling.

Gjennom mer enn 30 år er det presentert tilstandsrapporter på miljø og klima, det er laget omfattende og forpliktende planer på bærekraft og samarbeid - globalt, nasjonalt og lokalt. Vi kan tenke at dette skulle være tilstrekkelig med tid til å stoppe og snu utviklingen, men den har tvert imot eskalert. Nå blinker alle varselampene rødt, og forskningen forteller at vi har 10 år på oss til å oppnå resultater.

2.1 Miljø, klima og bærekraft

Begrepet «bærekraftig utvikling» kom for alvor inn i dagligtalen etter at sluttrapporten til FNs Verdenskommisjon for miljø og utvikling «Vår Felles Fremtid» (Brundtlandkommisjonen), ble publisert i 1987. Bærekraftig utvikling defineres her som «utvikling som imøtekommer dagens behov uten å ødelegge mulighetene for at kommende generasjoner skal få dekket sine behov». Rapporten anerkjente et globalt fellesskap og et felles ansvar, samtidig presiseres at vi bare har en klode og begrenset med naturressurser. Denne rapporten satte dype spor etter seg og

representerte en milepæl innen moderne klimapolitikk og klimaarbeid. Den var blant annet med på å legge grunnlaget for FNs Tusenårsmål i 2000, videreført i Bærekraftmålene³ i 2016.

Miljøproblematikken har forandret seg over tid, og slik vi kjenner den i dag, er den ganske kompleks. Både Sanders og Hareide deler inn i flere generasjoner med miljøproblematikk: fra første generasjons store, overordnede spørsmål om utmark, nasjonalparker og vern av dyreliv på strukturelt nivå som kunne være fjerne og vanskelige å få et personlig forhold til, via andre generasjonens mer konkrete miljøbekymringer som kjemikalier og forurensing på 60- og 70-tallet. Disse var enklere å relatere til hverdagen og kunne oppleves som nærmere. Nå har vi fått en tredje generasjons miljøproblemer som er «over alt» på en gang - ikke bare «her» eller «der». Problemstillinger som global oppvarming og befolkningsvekst er utfordrende fordi de er fjerne og upersonlige, samtidig som det vil kreves kollektivt engasjement og innsats for å løse de. I tillegg behøves innsats på en rekke områder som kan være vanskelige å forstå og få oversikt over, sier Sandler (Sandler 2007:3) (Hareide 2008:178-180). Det snakkes også om en mulig fjerde generasjon; med genmanipulering og nanoteknologi som hovedingrediens. (Sandler 2007:3). Også Hareide peker på en ny generasjon miljøproblematikk, og Richard Florida hevder i «The Great Reset» at «denne gangen er det annerledes» i så stor grad at det dreier seg om et paradigmeskifte i måten vi tilnærmer oss klodens tålegrense på og det tidsperspektivet vi har å jobbe innenfor (Florida 2010).

Tidligere FN direktør og leder av Klimavalg 2013, Svein Tveitdal, skriver i sin blogg fra FNs klimakonferanse i Katowice 3/12-2018 om hvordan han tidligere, i frustrasjon over manglende resultater, har kalt klimatoppmøtene for «de maktesløses arena». Han sikter til det økende gapet mellom det forskerne mener skal til og de resultatene FN klarer å levere med sin klimapolitikk. De utsendte miljøministrene er kunnskapsrike og seriøse i sin streben etter å snu «en av menneskehetens største utfordringer» i en bærekraftig retning, men mangler mandat til å gjennomføre de nødvendige tiltakene, skriver han. Til tross for de nedslående resultatene, har

³ <https://www.fn.no/Om-FN/FNs-baerekraftsmaal> hentet 12/2-19

Tveitdal konkludert med at FNs klimakonvensjon tross alt er «det beste rammeverket vi har til å oppnå globale klimamål».⁴ Han peker på flere sentrale momenter i problematikken; mangler ved arbeid/samarbeidet på strukturelt nivå, de sterke markedskreftene, nødvendigheten av samarbeid på flere nivåer og behovet for tydelige, overordnede retningslinjer slik at det blir enkelt å ta klimavennlige valg på alle nivåer.

Mens det er relativt oversiktelig hva de enkelte land bidrar med og hvor de eventuelt svikter, kan det være vanskeligere å få øye på hva enkeltmennesker gjør. Det er viktig med et sentralt styringsorgan; noen må ta initiativ til forskning og ta stilling til hvilke fakta man skal forholde seg til, videre sørge for forpliktende samarbeid og forskrifter, påbud og forbud, oppfølging med belønning og straff – så en trinnvis videreføring og implementering av tiltakene fra politisk og samfunnsmessig nivå helt ned til hver enkelt innbygger. Denne prosessen kan ikke være tilfeldig, det må være en kvalitetssikring av at alle gode krefter drar i samme retning. Altså må konkrete tiltak både på strukturelt nivå og individuelt nivå finne et møtepunkt og jobbe mot tydelige, felles mål. Tveitdal sier i sitt blogginnlegg at hverken myndigheter eller individer er i stand til å løse denne oppgaven alene. Forskere og myndigheter lager gode planer, men mangler gjennomføringsevne, hevder han, slik at resultatene uteblir og spriket mellom nødvendig handling og faktisk handling bare øker. Det er nødvendig med tydelige retningslinjer fra sentralt hold - og de finnes - men den manglende gjennomføringsevnen fører til at markedskreftene blir en uforholdsmessig sterk og førende størrelse i konkurranse med de gode intensjonene som ligger i handlingsplanene.

⁴ (<https://energiogklima.no/blogg/cop24-de-maktesloses-arena/> hentet 27/1-19)

2.2 Forbrukersamfunnet og konsum

Den industrielle revolusjonen som vokste frem i Europa på slutten av 1700-tallet fikk enorme ringvirkninger for det globale samfunnet; sosialt, økonomisk og teknologisk. Den påvirket økonomien og folks levestandard generelt i positiv retning, samtidig som den også gjennom markedsøkonomien bidro til at folk flest fikk et annet forhold til varer og tjenester. På samme tid skapte arbeidseffektivisering og spesialiseringer en distanse til folks generelle og grunnleggende kunnskaper omkring prosessene rundt hvordan produkter ble til – og dermed også indirekte til naturen. Gradvis ble ikke fisk noe man fisket selv, sløyet og tilberedte, men noe som ble kjøpt i butikken. Husdyr ble ikke holdt for å lage klær og produsere kjøtt – klær og kjøtt ble kjøpt i butikken for penger man hadde tjent på andre typer aktiviteter. Tilbud og etterspørsel styrte tilgang og prisnivå i forbrukersamfunnet. Nye generasjoner vokste opp uten kjennskap til gamle måter å leve på og med et annet syn på naturen og dens betydning. Bosettingsmønsteret endret seg, folk samlet seg i byer for å tilpasse seg den nye måten å leve og jobbe på. Dette igjen gjorde det vanskelig å holde husdyr og være selvforsynte i større eller mindre grad. Penger – ikke varer og tjenester – ble byttemiddel og målestokk. For å holde hjulene i gang og den økonomiske veksten oppadgående, ble samfunnet avhengig av å holde forbruket i gang. Markedsføring ble i større grad styrende i forhold til hvilke produkter som fikk innpass i markedet, og vinnerne ble de med størst fortjeneste. Ting varte ikke så lenge som tidligere og trender gjorde at de som kunne, gjerne byttet dem ut når de ble ødelagt eller avleggs. Den amerikanske forskeren og forfatteren Annie Leonard hevder dette var en klar strategi fra myndighetenes side for å bygge opp igjen landets økonomi etter krigen (Leonard 2010/www.storyofstuff.org).

Denne holdningen førte raskt til at personlig suksess ble målt i penger, makt og status – og målet ble å tjene mer penger for å opprettholde eller å øke kjøpekraften. Et lands suksess ble målt i BNP, en bedrifts suksess i omsetning og inntjening. I de rike, vestlige landene kunne myndighetene bygge institusjoner som barnehager, sykehjem og gamlehjem, slik at innbyggerne ble frigjort for omsorgsoppgaver og kunne prioritere jobb, inntjening og økonomisk utvikling – og på sikt selvutvikling. Det kan argumenteres for at denne utviklingen – tilsiktet eller ikke – etter hvert også dro med seg en viss egoisme og selvsentring, med økende fokus på «meg selv, min utvikling og min inntjening». Kanskje man mistet dyder som

omsorg og omtanke for andre, evnen til å se utover seg selv? Med en god inntekt ble man i stand til å klare seg selv på de fleste områder, og ikke avhengig av fellesskapet på samme måte som før. Var man rik nok, var man «uovervinnelig» som individ. (Hareide 2008, Bispemøtet 1992)

Bispemøtet definerer forbrukersamfunnet som «samfunnet sett ut fra synsvinkelen forbruk, forbrukerrelatert atferd og forbruksfremmende tiltak» (Bispemøtet 1992:9). En slik forståelse drar blant annet også med seg problemstillinger knyttet til kultur, sysselsetting, behov, fordeling, utvikling og vekst, etikk og verdier og identitet hos menneskene. Noen av disse elementene kan stå i et spenningsfylt forhold til hverandre.

I Europa i etterkrigstiden ble USA det store forbildet, og «den amerikanske drømmen» med moderne teknologi og blanke gjenstander ble målet for mange. For oss her i Norge, og mange andre deler av verden, blir USA den mest ekstreme formen for konsumentersamfunn. Leonard hevder blant annet at mennesket ikke har noen betydning her med mindre de kjøper og forbruker nye ting. USA har 5% av innbyggerne i verden, men forbruker 30% av ressursene. Når det er tomt for en råvare lokalt, har løsningen vært å finne ressurser i en annen del av verden – ressurser som i utgangspunktet tilhører andre. På samme måte kan forurensing og miljøbelastning fra fabrikker flyttes til et annet sted i verden, hvor innbyggerne kanskje ikke har noe valg annet enn å utsette seg for giftstoffene (i fabrikker og arbeidsplasser, bosetning, etc). Andre betaler altså prislappen for at forbrukerne skal få et billig produkt og holde hjulene og forbruket i gang hos seg selv (= externalized costs). (Leonard 2010/www.storyofstuff.org)

Leonard hevder videre at 99% av det som kjøpes i USA ikke lenger er i bruk etter 6 måneder, det er søppel. Selv om USA er i en egen klasse når det gjelder konsum, viser dette eksempelet føringer både på strukturelt og individuelt nivå i en typisk forbrukerkultur. Det å kjøpe nytt blir et slags rituale. Nettopp dette, påpeker Leonard, er ikke en tilfeldig retning, eller noe som skjedde av seg selv, men en bevisst manipulering for å sikre vedvarende og stadig økende forbruk – og dermed inntekt. En faktor ble å produsere ting som kun har en begrenset levetid, i

tillegg til å forandre utseendet slik at forbrukeren føler at de sitter igjen med et «gammeldags» produkt etter en tid. Menneskeverd og følelser ble til dels styrt av disse motene/trendene; vi føler oss mislykket når vi ikke følger siste mote. Dette finnes det imidlertid en løsning på; vi kan shoppe – og få tilbake følelsen av å være like verdifull som andre. Et interessant eksempel på hvor stor del av den amerikanske kulturen konsum er, kan være at president Bush etter terroraksjonen 11. september 2001 oppfordret folk til å shoppe (Leonard 2010/www.storyofstuff.org). McFague påpeker at dette mønsteret har utviklet seg over lang tid til å bli en veletablert del av vår kultur i Vesten, like naturlig for oss som å puste, og ikke lenger noe vi kan akseptere eller avvise – vi må bare ta det med som en rammebetingelse (McFague 2013:x). Å endre et slikt kulturelt mønster er et enormt prosjekt. Et av Leonards budskap er likevel at denne situasjonen er menneskeskapt; noen fant på det – det betyr at den også kan snus og endres av menneskene. Vi trenger ikke bare å leve med det fordi vi er vant til at det er slik (Leonard 2010/www.storyofstuff.org).

På den annen side ville det være urealistisk å tenke seg at vi skulle «kvitte oss» med markedsøkonomien og forbrukersamfunnet. Det er heller ikke riktig at disse bare har ført med seg negative bidrag, slik det i mange sammenhenger kan høres ut – den økonomiske veksten har ført med seg mange positive aspekter (Heiene og Thorbjørnsen 2011:168-175). Altså må endringer skje innenfor de rammene som foreligger.

2.3 Mennesket - i naturen og i forbrukersamfunnet

Hvordan vi plasserer mennesket i forhold til naturen og andre levende vesener har betydning for hvilken verdi mennesket tillegges i samhandling med resten av skaperverket og hvilken rolle det får. Det sier også noe om hvilket mandat vi mener mennesket skal ha med tanke på å ta avgjørelser og sjanser som vedrører jordens fremtid på vegne av kommende generasjoner og alle levende skapninger. Dersom mennesket plasseres i en overordnet rolle, slik som det tradisjonelt har vært i den vestlige kulturen (og religionen), virker det ikke nødvendigvis urimelig at det forvalter de ressursene som måtte finnes på jorden, og at ressursene først og fremst brukes til å gi menneskene et godt liv (antroposentrisk menneskesyn). Dette gir likevel ikke automatisk rett til å tømme, utarme, ødelegge og forurense, eller å bestemme at noen

mennesker skal forfordeles i forhold til andre. Scenariet blir derimot helt annerledes dersom mennesket ses som en liten del av en større helhet – på linje med andre skapninger, hvor små og ubetydelige de enn kan virke. Da vil det måtte underkaste seg de samme naturlovene og kretsløpene som andre livsformer, tilpasse seg helheten uten noen form for spesielle rettigheter eller privilegier.

Det kan være hensiktsmessig å skille mellom det før-sekulære mennesket og det sekulære mennesket. Den amerikanske teologen Harvey Cox forklarer det sekulære mennesket som oss i Vesten, som ser på den ytre verden som dødt materiale, noe mekanisk som det ikke er noe hellig eller guddommelig ved (Cox 1965). Det før-sekulære mennesket, derimot, er eksempelvis naturfolk med en animistisk holdning. Disse ser ofte på alt levende som nært beslektet og likeverdig i skaperverket - alle levende vesener er hellige og skal behandles med samme respekt. Mennesket har ingen overordnet eller privilegert posisjon. Cox mener altså at forståelsen av hva *skapelse* innebærer, har betydning for forholdet mellom mennesker og andre levende vesener på jorden. For det sekulære mennesket er det ikke noe guddommelig i verden, det nærmeste vi kommer er humanismens ide om menneskeverd og medmenneskelighet (i Jensen 1976:50-55). I et slikt antroposentrisk bilde vil mennesket også ses som autonomt i den forstand at det gir seg selv lover og regler (Heiene og Thorbjørnsen 2011:108).

Heiene og Thorbjørnsen beskriver forbrukerkulturens menneskesyn som klart individualistisk og med fokus på selvrealisering. Fellesskapet er et middel/en ramme for realiseringen av enkeltmenneskets målsettinger. Mennesket i denne kulturen er apolitisk, vil unngå konflikter, og mener at selv omfattende valg skal ligge hos enkeltmennesket. Det gode liv er preget av harmoni og lykke som særlig fremmes av menneskets forbruk av ting og tjenester. Høyt forbruk er idealet. Ting kan byttes ut og forbedres, den som har noe brukt, kan få nytt. Den som mister, skal få erstattet. Den som vil ha, skal få. Det kan argumenteres for at denne holdningen også smitter over på hvordan mennesker forholder seg til hverandre. Vi har begynt å «forbruke» mennesker, kjærester, familie, venner og partnere. (Heiene og Thorbjørnsen 2011:105)

På samme måte kan vi spørre etter hvilke forutsetninger mennesket har i forbrukersamfunnet. Bispemøtet konkluderer med følgende:

«Konsumentensamfunnet formidler en menneskeoppfatning: Lykken og det gode liv er noe som oppnås gjennom forbruk. Vår status og identitet som mennesker bestemmes for en stor del av hvordan vi forholder oss til markedets mange moteriktige varer og tilbud – dette viser seg kanskje tydeligst innenfor det moderne fritidslivet. Å anskaffe seg de lykkebringende tingene, å framvise en forbrukerflott livsstil, blir livets mål og mening. Resultatet blir her en tydelig tingliggjøring av mennesket, en naturalisering av det menneskelige. Mennesket betraktes primært som behovsvesen, lett å manipulere og umyndiggjøre gjennom påvirkning utenfra. Med markedskreftenes økte kontroll blir selvbestemmelse mer og mer avløst av fremmedbestemmelse – vår «humane» frihet og ansvarlighet reduseres mer og mer.» (Bispemøtet 1992:38)

Kan vi tolke dette slik at forbrukersamfunnet «oppdrar oss» til å stadig hige etter noe mer, noe bedre eller noe annet? Lærer det oss å være konstant misfornøyd med det vi har og hvordan vi har det? Lærer vi at naturen er et redskap for menneskene, et middel som godt kan ofres for vår komfort og vår lykke? Uten noen selvstendig verdi?

Uavhengig av hvordan man verdimeslig plasserer mennesket i forhold til andre levende vesener på jorden, vil det være rimelig å si at mennesket likevel står i en slags maktposisjon. Cox mener det er helt nødvendig at mennesket får denne særstillingen, for med sin rasjonalitet å kunne gå inn og gjøre det rette som «Guds samarbeidspartner», skape en mening, være «skapelsens fortsetter» (Cox 1965). Likevel kan det være relevant å spørre seg hvem som skal ha lov til å ta avgjørelser om jordens eksistens på vegne av menneskeheten og alt liv på jorden. Mennesket har faktisk mulighet til å ta noen valg i forhold til hvordan vi vil prioritere og hvordan vi vil leve, hvilken plass vi selv ønsker å innta i verdenssamfunnet og hvilket ansvar vi ønsker å ta i forhold til den verden vi etterlater til kommende generasjoner – hvordan vi vil at den skal se ut. Det er viktige valg som må tas og en etisk utfordring med mange, ofte motstridende elementer.

Eksempler på konflikter og målsettinger som spriker; mellom strukturelt og individuelt nivå kan inkludere (Sandler, Hareide, Bispemøtet):

- Redde flest mulig (sykdom/sult) – begrense antall mennesker
- Mat til alle – økologi/miljøvern (sprøytemidler, rovdrift etc)
- Bekjempe sykdom/sult/naturkatastrofer – la naturen gå sin gang, minst mulig inngripen

3 ETIKK OG DYD

Som en del av det naturlige kretsløpet er menneskene avhengige av naturen for å puste, spise og drikke. Vi kan ikke velge om vi skal forholde oss til naturen, men vi kan velge *hvordan* vi forholder oss til den. Miljøetikk handler om å forstå menneskets forhold til miljøet og omgivelsene, økosystemene og de individene som bor der - og lage normer som regulerer vår interaksjon og omgang med de naturlige omgivelsene. Disse normene kan enten gjelde menneskelig handling eller menneskelig karakter. De normene som tar for seg ønskede karakteregenskaper i menneskets omgang med miljøet rundt, kalles gjerne dydsetisk miljøetikk (Sandler 2005:1).

Den tradisjonelle tilnærmingen til miljøproblematikk har likevel vært via konsekvensetikk, pliktetikk og regeletikk på strukturelt nivå (Hareide 2008:181). Vår generasjons miljøproblemer krever imidlertid en etikk med et annet utsyn, som bidrar til å se egne handlinger i sammenheng med det som skjer langt unna, kanskje på den andre siden av jorden - og hva som blir situasjonen i fremtiden (Jonas 1984, Fidjestøl 2004). Dette innebærer at vi evner å se utover oss selv, evner å bidra til noe som ikke bare gavner oss selv direkte, men som gjør utslag i forhold til fellesskapet og et globalt samarbeidsprosjekt.

3.1 Dyd og dydsetikk

Begrepet dyd kan i dag fremstå som litt kunstig og gammeldags, men forstås gjerne som en verdifull moralsk egenskap, et karaktertrekk, det moralske rette. Dyder gjør mennesket disponert for å gjøre det rette og skikket til det menneskelige livet som helhet, de er kjennetegn på et godt menneske og er en egenskap det er ønskelig at alle mennesker har. En last, derimot, er en ikke-ønskelig karakteregenskap som disponerer oss til å gjøre urett. (Namli og Grenholm 2019:38-40). Dyd kan sies å være mennesket på sitt beste, en slags «sjelelig dyktighet».

Det grunnleggende prinsippet i dydsetikken er at dyder fører til et godt liv, både som mål og som middel. Dydene er en sentral del av etikken hos Aristoteles (384-322 f.Kr), og dydsetikken

som normativ teori tar i stor grad utgangspunkt i tankene hans. Sentrale momenter hos Aristoteles er dyder som middelveien mellom to mindre attraktive laster, for mye og for lite. Aristoteles beskriver dyder som holdninger som «avgjør om vi forholder oss godt eller dårlig til følelsene» og som ved hjelp av fornuften «gjør oss i stand til å velge middelveien» (Aristoteles 2013:52-55). Dyd ikke har med kunnskap å gjøre, det er en egenskap som må trenes opp ved å praktisere den og skape gode vaner (Aristoteles 2013:45). Gode karakteregenskaper fører til gode handlinger, som både fører til – og er en del av – det gode liv (Namli og Grenholm 2019:38-40, Heiene og Torbjørnsen 2011:79-83, Sandler 2007:39-61). Vi må aktivt utvikle våre egenskaper, og når vi utvikles som mennesker, blir vi også disponert for å utføre rette handlinger (Namli og Grenholm 2019:45).

Det er et sentralt poeng at dyd må være frivillig, man kan ikke pålegge noen å være dydig (Aristoteles 2013:65). Parallelt er heller ikke dyd det samme som at man *vil* være dydig. Dersom man tilstreber dyder som ledd i sin egen etiske fullkommenhet, blir det noe galt med intensjonene, og det utvikler seg i stedet en form for etisk narsissisme. Dyder kommer gjennom uselvvisk handling/gjerning, gjennom fokus på oppgaver og målsettinger (Asheim 1997:282: Bollnow 1958:24). I det engelske språket brukes ofte begrepet «excellence» om dyd. I dette ligger også at dyden gjør noe aktivt i forhold til den utførende, ikke bare den mottakende (Asheim 1997:283). Spørsmålet om en god, eller rett, handling, er sekundært i dydsetikken. Det handler først og fremst om å tilstrebe å bli et godt menneske. I antikken mente filosofene at en leder som øver opp sine dyder kan føre til et bedre samfunn, og tanken om et idol eller forbilde kommer herfra (Namli og Grenholm 2019:44).

Dydsetiske prinsipper tilsier at dydene utvikles i et fellesskap og en sammenheng, hvor vi påvirker hverandre. Samfunnet trenger individer med fokus på «sjelelig dyktighet», og individets «excellence» henger sammen med et «excellent» samfunn. På denne måten vil en holdningssvikt i forhold til fellesskapet oppleves som et svik og et brudd (Asheim 1997:270), samtidig som det å skade andre også vil innebære et potensial for å skade seg selv (Cafaro 2005:138). Slik vil det også være ødeleggende om vi ble opptatt av å erverve «excellence» - målet må alltid være fellesskapets beste (Asheim 1997:283).

Aristoteles mente at enhver etisk problemstilling måtte vurderes individuelt (Aristoteles 2013:67). Derimot vil moralske forbilder være av betydning i prosessen med å utvikle karakteregenskaper som gjør oss i stand til å vurdere hver situasjon på en god måte («klokskap»)(Namli og Grenholm 2019:41). Det er ikke mulig å løsrive en dyd fullstendig fra en annen, for eksempel ses praktisk visdom som en særs viktig dyd som de andre dydene ses «gjennom» - den som er klok, klarer å se helheten og ha fellesskapet i fokus når han velger tilnærming (Aristoteles 2013:158, 171). Det er sentralt at dydsetikken har et handlingsaspekt (Asheim 1997:33).

Det er ulike syn på hvorvidt den kulturelle sammenhengen er relevant når det gjelder utvikling av dydene. I motsetning til Aristoteles hevder den amerikanske moralfilosofen Alasdair MacIntyre at kultur og sosiale kontekster påvirker våre oppfatninger om målet med det menneskelige livet, dyder og laster (MacIntyre 2013:187). Han er opptatt av at det er fellesskapet som bidrar til at sentrale verdier føres videre til kommende generasjoner. Også Charles Taliaferro peker på at vår persepsjon av denne sammenhengen er individuell og avhenger både av hvilke personlige forutsetninger vi tar med oss inn i situasjonen (interne faktorer) og de ytre omstendighetene (eksterne faktorer) (Taliaferro 2005:159).

Tankene til Aristoteles er videreutviklet i flere faser opp gjennom historien, og har i vår kultur særlig gitt et bidrag gjennom kristendommen. Thomas Aquinas (1225-1274) videreutviklet dydsetikken i middelalderen og tilpasset den til kristendommen. Han la blant annet til tre teologiske dyder; tro, håp og kjærlighet. Disse tre dydene kunne bare gis av Gud og innrettet menneskene mot personlig fellesskap med Gud og udødelighet. De 4 første skulle hjelpe menneskene til å nå de naturlige mål for menneskeheten, i kristendommen skulle dette skje ved hjelp av Gud.

I den protestantiske læren ble dydene tilsidesatt, fordi de kunne forstås som at menneskene selv kunne bidra til sin egen frelse. Luther forkaster ikke dydene fullstendig, men tolker de gjennom det som ligger i de 10 bud. Han mente de kristne dydene og etisk refleksjon utvikles i kirkens fellesskap (Namli og Grenholm 2019:48-51). Luther markerer her en avstand til den tradisjonelle aristoteliske tradisjonen. Hans argumenter var at mennesket allerede er skapt godt av Gud, og at et godt menneske vil handle godt. Luthers etikk har klare elementer av plikt i seg: «du skal gjøre mot din neste som Kristus har gjort mot deg» (Asheim 1997:156). Samtidig gir også Luther uttrykk for at det er attraktivt å ha fokus på dyder, og at troen «fører med seg en hel skare av de vakreste dyder» som den er «mor til». De dydene Luther taler mye om, er tro og kjærlighet. I miljøsammenheng vil «kjærlighet» i Luthers forståelse være en dyd med stor betydning (Asheim 1997:158-159).

Det er vanskelig å overse koblingen til kristendommen og andre religioner når det gjelder dyd og dydsetikk, ettersom et sentralt spørsmål i alle religioner er hvordan et godt menneske skal være. De store verdensreligionene har hatt stor betydning for forståelsen av dyder og laster og tilbyr alternative eller komplementære innspill i forhold til de sekulære synene. Ofte overlapper disse synene, men det hender også at religionene både vektlegger verdier på en annen måte enn de sekulære og/eller at de bruker dyder og laster som ikke er tatt med i det sekulære synet (Taliaferro 2005:159).

I vår tid har den amerikanske filosofiprofessoren Ronald Sandler vært en sentral aktør. Han hevder dydsetikken er lite utviklet innen feltet miljøetikk og at den trenger å oppdateres med tanke på nyere arbeid (Sandler 2005:2-3). Vi må forholde oss til naturen, men vi kan velge hvordan, understreker han. Sandler peker på at en fullstendig miljøetikk må innebære mer enn lover, regler og retningslinjer – og at dydsetikken kan bidra med sensitivitet og visdom ved bruk av disse handlingsreglene i konkrete situasjoner. På denne måten mener han dyd er med på å identifisere en rett handling. En person handler ikke automatisk rett, men vil tilstrebe en rett handling gjennom å aktivt søke informasjon, råd og diskusjonspartnere ut fra den situasjonen de står overfor. Likevel kan man handle feil mot bedre vitende, enten fordi vedkommende ikke er disponert for å handle rett, eller fordi tilfeldige faktorer avgjør utfallet

der og da (Sandler 2007:100). Sandler hevder også, i likhet med Aristoteles, at mennesket har rasjonell, kognitiv og psykologisk kapasitet til å ta innover seg det meningsfulle ved livet på en helt annen måte enn andre levende vesener. Dette medfører et konkret ansvar i forhold til de utfordringene jorden står overfor (Sandler 2007:22).

MacIntyre kritiserer den individualismen som kjennetegner Vesten i dag, og hevder den ser bort fra menneskelige relasjoner og interaksjon. Han er skeptisk til at individer selv avgjør hva som er rett og galt, og mener alle mennesker inngår i et sosialt fellesskap og tradisjoner som i stor grad styrer vedkommendes dyder og laster. Nøyaktig hva som defineres som dyd hos hver enkelt person, hevder han vil avhenge av den situasjonen individet er i, på sosial og kulturell kontekst, og hvilke mål det skal nå. MacIntyre relaterer dydene til «practices», og fremhever dermed den sosiale konteksten. Dydsbegrepet får da felles innhold, formål og standarder innenfor en bestemt sosial setting (MacIntyre 2013:187) En lærer vil ha behov for andre egenskaper enn en smed, og disse to yrkene vil etterspørre ulike dyder. Likeså vil arbeid for miljø og bærekraft ha behov for andre dyder enn graving av grøfter eller skriving av bøker.

Dydsetikken har fått en oppblomstring de siste årene etter kritikk av både plikt- og konsekvensetikken for å mangle helhetsperspektiv. Mens plikt- og konsekvensmodellene vurderer en handling mer snevert ut fra et gitt sett med regler, eller ut fra hvilken konsekvens den får, har dydsetikken helheten og fellesskapet som sitt primære fokus. Der hvor etikken generelt stiller det fundamentale spørsmålet «hvordan skal jeg leve?», spør dydsetikken «hva slags person bør jeg være?» (Sandler 2005:2). En styrke ved dydsetikken er at det legges vekt på den menneskelige kvaliteten bak en handling, den styres ikke bare av regler og konsekvensanalyser (Asheim 1997:82).

Dydsetikken har helheten og fellesskapet som sitt primære fokus, og ser den menneskelige kvaliteten bak en handling - rett handling styres altså ikke bare av regler og konsekvensanalyser. Dette ses som en klar fordel (Asheim 1997:82). Dessuten bidrar dydsetikk til å gi et mer fullstendig bilde av hva som motiverer mennesker til å handle rett, i tillegg til plikt og moralske

regler. Dydsetikken viser hvordan gode karakteregenskaper kan være viktige drivkrefter bak en rett handling, og at et menneske med genuin respekt for andre også har en motivasjon for å utføre en rett handling. En god handling gjennomført i egeninteresse, regnes derimot ikke som en dyd. Samtidig gir ikke dydsetikken i seg selv noe tilfredsstillende svar på hva som er rett handling, men er avhengig av kjennskap til hvilke dyder som er ønskelige. Videre har dydsetikken fått kritikk for å være for optimistisk og lite kritisk på samfunnsnivå - det er ikke gode karakteregenskaper som avgjør hvorvidt en politisk handling er rett. Likevel kan det argumenteres for at dydsetikken har betydning i slike sammenhenger, for eksempel er internasjonale relasjoner og forhandlinger avhengig av dyder som åpenhet og tillit, etc. Et annet moment er at dydsetikken er avhengig av en kulturell og geografisk kontekst. Dette er krevende i en global setting. Mye taler for at dydsetikken bør sammenstilles med en teori om hva som er rett handling (Heiene og Thorbjørnsen 2011:82-83, Namli og Grenholm 2019:56-57).

3.2 Dydsetikk og miljø

I forhold til miljø/bærekraft må vi altså i et dydsetisk perspektiv spørre oss hva slags menneske vi ønsker å være i en verden som trenger vår hjelp. Hva kjennetegner et godt menneske i den situasjonen jorden nå er i – hvilke karakteregenskaper bør denne personen ha? Når vi ser på forkjempere og forbilder innen miljøvern og økologi, er det ikke bare handlingene vi beundrer – men også deres karakter; deres utholdenhet, mot, undring, omtanke, takknemlighet, pågangsmot, etc (Sandler 2005:2).

Det er lett å glemme denne siden av miljødiskusjonen fordi den ikke er synlig. Den offentlige og politiske diskusjonen skjer i stor grad på strategisk nivå, og lover og retningslinjer blir ofte laget med tanke på handling, ikke holdning. Likevel er det et sentralt poeng at det er mennesker som utfører handlingene. Disse menneskene har karakteregenskaper, holdninger og disposisjoner. Når det gjelder jordkloden, er vår holdning til den avgjørende for hvordan vi forholder oss til den. Utarming og sjødesløs atferd i naturen, kan i stor grad spores tilbake til den holdningen at naturen er et middel for å tilfredsstille menneskenes ønsker og behov (Sandler 2005:3).

Skiftet i denne holdningen kom med Aldo Leopolds bok *A Sand County Almanac* i 1949, i det han kalte «Land Ethic». Dette prinsippet snur menneskets rolle fra erobrere til en vanlig innbygger i det samfunnet som økosystemene på jorden representerer. En slik vinkling innebærer respekt for de andre medlemmene av samfunnet, i tillegg til en generell respekt for selve samfunnet som sådan. Leopolds «Land Ethic» tilbyr en annen måte å se forholdet mellom mennesket og naturen på, et nytt paradigme, hvor mennesket er «medborger» i et samfunn hvor alle er gjensidig avhengig av hverandre. Mennesket ses som den siste og farligste inntrengeren i dette samfunnet, men ikke den eneste. Naturen og miljøet, som tidligere bare ble sett på som instrumenter, ressurser og eiendom, ble tillagt en ny verdi, som et eget «samfunn». Rett og galt, godt og dårlig, blir da sett ut fra hvordan de slår ut i forhold til de biologiske fellesskapet. Bill Shaw, skriver i sin analyse av Leopolds «Land Ethic» at dette kan ses som «det gode» hos Aristoteles – det vi skal strekke oss etter. Menneskets instinkter forteller ham at han skal kjempe om sin plass i dette samfunnet, mens etikken forteller ham at han også må samarbeide - kanskje også i den hensikt at det skal være noe igjen å konkurrere om (Shaw 2005:94-98). Leopolds «Land Ethic» inkluderer også «myke», eller «feminine», karakteregenskaper som empati, omsorg og vern av enkeltindivider/miljø. Namli og Grenholm beskriver denne type idealer som en motvekt til vår tids mer «maskuline» og firkantede tilnærmingen til etikk, hvor fokus gjerne er på prinsipper og rettferdighet (Namli og Grenholm 2019:51-54).

Sandler har laget en oversikt over typiske dyder i forbindelse med miljø. Under dyder som har med bærekraft å gjøre, har han skrevet; temperance, frugality, farsightedness, attunement, humility, altså; måtehold, nøysomhet, fremsynthet, (evne til tilpasning/tilpasningsdyktighet) og ydmykhet (Sandler 2007:82). Andre typiske dyder som nevnes i miljøsammenheng er rettferdighet, likeverdighet, respekt, kjærlighet, undring, takknemlighet, velvilje, optimisme, lojalitet, forpliktelse, ydmykhet, tilpasningsdyktighet, tilstedeværelse, åpenhet og undring (bl.a. sandler 2007:82). Det er lett å fokusere på disse positive karaktertrekkene. Men en kjærlig, omsorgsfull, undrende, ydmyk, åpen person må på samme tid være engasjert, forpliktet og samarbeidsvillig for å være en dydig person i miljøsammenheng, understreker Sandler. En inaktiv eller inkompetent person kan ikke bidra tilstrekkelig i forhold til det som er påkrevet

(Sandler 2007:49). Sandler snakker også varmt for en generell gjenoppretting av respekt - overfor alle ting, både døde og levende – og mener dette med stor sannsynlighet også vil føre til en utvidet respekt for naturen spesifikt (Sandler 2007:70).

Sandler ser for seg fire aktuelle fremgangsmåter når det gjelder bruk av miljødyder, hvor den kanskje vanligste er å trekke inn dyder som er typiske for mellommenneskelige forhold (for eksempel lidelse eller takknemlighet) og tenke at det også er ønskelig å bruke disse i omgang med naturen. En annen strategi er å tenke på hvilke fordeler for oss selv som ligger i forlengelsen av et gode som naturen tilbyr. Naturen tilbyr ikke bare nødvendigheter som luft og vann, men også estetikk, mulighet for avkobling, friluftsliv, å bruke kroppen, etc. I tillegg til en disposisjon som taler for bevaring av disse godene, vil det også være legitimt – og ønskelig - å oppøve karaktertrekk som lar oss nyte disse godene – uten å være egoistisk. En tredje mulighet er å argumentere fra et dydsperspektiv. Et kriterium for at et bestemt karaktertrekk kan klassifiseres som en dyd, er at den personen som innehar det, blir et godt menneske som følge av det. For eksempel er mennesket et sosialt vesen og det er av betydning at samfunnet fungerer optimalt. Et godt menneske vil da være et menneske som blant annet er disponert for å fungere godt i gruppen og kan opprettholde et godt forhold til enkeltmedlemmer. Det fjerde alternativet er å studere rollemodeller og deres karaktertrekk (Sandler 2005:4-5), slik også McFague gjør med utvalgte helgener og deres liv (McFague 2013:39-138). Den ene modellen her utelukker ikke de andre, ofte fungerer de sammen for å definere dyder innen miljøetikken.

På den annen side advarer Holmes Rolston III mot å tillegge miljødyd for stor betydning i miljøetikken. Vi må ikke la menneskelig dyd og fullkommenhet bli førende for naturens verdi, selv om den i utgangspunktet er en god ting, påpeker han. Naturens verdi er uavhengig av menneskelig dyd eller om mennesket har det godt, og Rolston mener miljødyder bare gir mening som en respons på naturens egenverdi. Han ser her på dydsetisk miljøetikk som et faremoment i den forstand at fokuset på menneskelig utfoldelse distraherer fra dette. «These values within us need to attend to values without us», påpeker han (Rolston 2005:61).

4 NØYSOMHET

I den generasjonen med miljøproblematikk vi nå er inne i (ref kap 2), er fokus i ferd med å flyttes fra strategisk nivå til den enkelte person. Begrensing av eget forbruk, eller begrensing av skade, synes å være sentralt i den nye tankegangen.

4.1 Hva vil det si å være nøysom?

Som en av de klassiske dydene, var nøysomhet i antikken regnet som middeelveien mellom grådighet og gjerrighet. Nøysomhet er å vise moderasjon, være fordringsløs, å kunne si at nok er i grunnen nok. En grådig person er gjerne en som vil oppnå fordeler for seg selv, og er redd for ikke å få nok, særlig med tanke på mat eller penger, mens en gjerrig vil være ute etter å beholde mest mulig for seg selv og ikke dele med andre. Likevel er også nøysomhet det motsatte av det å være gnien, slik Chris Farrell sier i «The New Frugality», men en nøysom person har kontroll over økonomien og det han bruker (Farrell 2010:xiv).

I stedet for grådighet og nøysomhet kunne vi også ha brukt fråtsing og askese som ytterligheter. Fråtseri var en av middelalderens dødssynder og blir ofte forbundet med overforbruk av mat og drikke. Askese kan forstås på flere måter, men blir ofte oppfattet negativt og med fokus på selvfornektelse, gjerne i en religiøs kontekst. Men denne forsakelsen (eller moderasjonen) kan også være en positiv måte å få kontroll over livsprosesser på, eller ses som en frigjøring fra egoisme og selvopptatthet. Marianne Bruusgaard skriver i sin masteroppgave om det hun kaller moderne askese. Hun mener askese er et positivt konsept, i tillegg til å være en respons og et bevisst valg i forhold til en bestemt problemstilling. I antikkens Hellas ville askese innebære forskjellige former for trening ut fra ulike målsettinger (Bruusgaard 2010:10). I et moderne samfunn vil en generell forståelse av askese kunne bety å avstå fra bruk av telefon eller internett i definerte perioder, reparere noe i stedet for å kjøpe nytt, kjøpe brukt, klare seg med en tv av gammel utgave, bruke det man har i skapet, etc. For nordmenn har også dette med hytteliv et asketisk aspekt; det å leve enklere i perioder synes å gjøre oss godt og å være noe vi prioriterer

og tilstreber (Bruusgaard 2010:20). I forhold til bærekraft og miljø må vi se på hva som er den overordnede målsettingen (redde jorden) og jobbe ut fra det; begrense bruk av/tilgang til det som ødelegger (plast, giftige stoffer, etc), sette oss inn i hva som avgir ødeleggende gasser i produksjonen, hva som ikke er bærekraftig, etc og unngå disse – selv om man kunne ønske seg de. En slik forståelse av askese vil kunne nærme seg, og til dels inkluderes i, begrepet nøysomhet.

Bispemøtet sammenligner det de kaller moderne hedonisme i forbrukersamfunnet med en lengsel som ikke finner tilfredsstillelse og får slått seg til ro, slik at mennesket forblir utilfreds og stadig umettelig lengtende – noe også markedsføringen vet å utnytte (Bispemøtet 1992:17). Hedonisme forstås ofte som nytelsessyke, noe som vanligvis ikke forbindes med nøysomhet, men det trenger ikke å være motsetninger. Frode Nyeng har skrevet bok om nytelse og mener begrepet ofte er misforstått (Nyeng 2010b:17). Han hevder blant annet at det er feil å sette likhetstegn mellom nytelse og en snever forståelse av hedonisme; altså egoistisk nytelsestrang og en målsetting om maksimal materiell og kjødelig nytelse, og at det er mye positivt å si om nytelse – også i en bærekraftig sammenheng. Nytelse bærer i seg optimisme, mot og takknemlighet, verdifulle egenskaper også innenfor nøysomhetsbegrepet, påpeker han (Nyeng 2010a:63-64). Dette er dydsetiske trekk. Samtidig dreier det seg også om å være i stand til å fokusere og være til stede i øyeblikket, muligens sammenlignbart med det som i våre dager kalles «mindfulness». Nyeng understreker at måtehold bør gjelde konsumet, ikke nytelsen. Det er ikke slik at maksimalt konsum nødvendigvis er mest attraktivt, det er snakk om å tilstrebe optimalt konsum; altså det nivået på konsum som gir mest mulig nytelse og glede tilbake (Nyeng 2010a:64). Nytelse og takknemlighet blir da viktige delementer av dyden nøysomhet.

Kate Soper har innført begrepet alternativ hedonisme, basert på tankegangen om at forbruk aldri vil kunne bidra til lykke og et godt liv for menneskene – selv om forbruk faktisk hadde vært bærekraftig. Hennes type hedonisme går ut på nytelse og glede forbundet med å fjerne seg mest mulig fra forbrukerkulturen og leve på en måte som er minst mulig til skade for planeten (Soper 2015:43-52) – slik man kan kjenne igjen i Bruusgaards tanke om moderne askese og i Næss'

filosofi om «et rikt liv med enkle midler». Hos Soper rettes nytelsen også mot å tenke nytt når det gjelder vekst og levemåte (Soper 2015:47).

I kristendommen advares det flere steder mot overflod og rikdom, som en kontrast til nøysomheten. Følgende eksempler kan trekkes frem:

- «Gjør meg hverken fattig eller rik, men la meg få den maten jeg trenger. Ellers kunne jeg bli så mett at jeg fornektet deg og sa «Hvem er HERREN?» (Salomos ordspråk 30:8-9).
- «Forman dem som er rike i denne verden, at de ikke skal være overmodige, og heller ikke skal de sette sitt håp til den usikre rikdommen, men til Gud, han som gir oss rikelig av alt for at vi skal nyte det. De skal gjøre det godt, være rike på gode gjerninger, være gavmilde og dele med andre» (1. Tim 6:17-18)
- «Dere skal ikke samle skatter på jorden, hvor møll og mark ødelegger, og hvor tyver bryter inn og stjeler» (Matt 6:19)

Det gis ulike begrunnelser, fra å ha det så godt at man ikke lenger føler at man trenger Gud, til at rikdom uansett er forgjengelig og før eller senere vil gå tapt i et større perspektiv. Dessuten vil fokus på forbruk og materielle goder konkurrere med fokus på Gud (Heiene og Thorbjørnsen 2011:200). I 1. Tim 6:18 oppfordres det derimot til å bli «rik på gode gjerninger» (dyder). Det finnes ulike formuleringer gjennom både GT og NT, men et gjennomgående tema i Jesu lære var å dele med de som trenger det, gi fra seg sin overflod og leve i nøkternhet. Noen steder står også nøysomhet nevnt eksplisitt;

- «Ja, guds frykt med nøysomhet er en stor vinning. For vi har ikke hatt noe med oss til verden, og kan heller ikke ta noe med oss herfra. Har vi mat og klær, skal vi nøye oss med det.» (1. Tim 6:6-8)
- «Så gjør dere ingen bekymringer for morgendagen; morgendagen skal bekymre seg for seg selv. Hver dag har nok med sin egen plage.» (Matt 6:34).

Også andre religioner og filosofier maner til nøkternhet. Uttrykk for dette finner vi blant annet hos Hareide: Konfutse: «overdrivelse og mangel er begge deler like feil», Orakelet i Delfi:

«ingenting i overdrivelse», Profeten Muhammed: «fattigdom er min stolthet», den amerikanske indianerhøvdingen Micmac: «elendige som vi er i dine øyne, så anser vi oss selv som mye lykkeligere enn deg, fordi vi er fornøyd med det lille vi har», Buddha om frigjørelse fra rikdommens begjær: «enhver som i denne verden overvinner sitt selviske begjær, hans lidelser vil falle av ham, som vanndråper fra en lotusblomst», Bhagadvaghita: «den person som lever helt fri fra begjær, uten lengsler, får fred», Tao: «Den er lykkelig som vet han har nok», eller det norske ordtaket: «et til du sprekker, det er deg vel unt» (Hareide 2008:189).

For den norske filosofen og grunnlegger av dypøkologien, Arne Næss, var et godt liv enkelt og i nær kontakt med naturen. Han levde som han lærte; etter slagordet «et rikt liv med enkle midler» (Næss 1998:171). Næss hevder fokus med fordel kan flyttes fra «levestandard» til «livskvalitet». Ved å begrense sine krav og behov vil man lettere få de oppfylt, understreker han. Næss peker på at en tilstand av overflod («affluence» på engelsk) kan oppnås på to måter; 1) ved måtehold i behov og ønsker kombinert med måtehold i vare- og tjenesteproduksjonen, eller 2) ved umåtehold i behov og ønsker, parett med like stort umåtehold i produksjon (Haukeland 2008:262). Begge alternativer tilfredsstiller alle behov og de fleste ønsker. Den første varianten innebærer en frivillig moderasjon, nøysomhet. Her viser Næss til samfunn som av Vesten ble betegnet som «primitive», men som opprinnelig var overflodssamfunn i den forstand at de hadde flere goder tilgjengelig enn det de hadde behov for, eller ønske om. Disse var ikke styrt av et ønske om «mest mulig», men av «nok». Ressursene, hverken i form av råvarer eller arbeidskraft blir «fullt utnyttet». Dermed hadde menneskene fritid til å drive med andre sysler og aktiviteter, til sosialt samvær og ritualer⁵. De levde et nøysomt, stressfritt og godt liv. Næss hevder dagens samfunn går i den andre retningen, hvor det lages to typer knapphetssamfunn; en type hvor nøden hersker, og en som fremmer utilfredshet med det vi har og likegyldighet med det vi er (Haukeland 2008:261-269).

⁵ Næss henter eksempelet fra Marshall Sahlins artikkel «Det opprinnelige overflodssamfunn» fra 1966

Den norske filosofen Henrik Syse hevder et samfunn som tar til seg - og øver seg opp i - måtehold og moderasjon, vil kunne møte fremtiden med langt større trygghet enn et samfunn som gir seg hen til overdreven nytelse (Syse 2009:10).

Begrepet nøysomhet dreier seg altså ikke bare om frivillig begrensning av seg selv og sitt eget forbruk. Det omfatter ikke bare offer og forsakelse, men i stor grad også ydmykhet overfor det som er tilgjengelig og takknemlighet for det man faktisk har og får. Dette innebærer en evne til å kjenne nytelse og glede, vurdering av egne behov og ønsker og prioritering av hva det er viktig å konsentrere seg om og bruke krefter på. I tillegg åpner det for et perspektiv med alternative kriterier og gleder ut over de konsumentersamfunnet tilbyr. Det dreier seg i større grad om kvalitet enn kvantitet, og det innebærer klart en evne til å konstatere hva som er «nok».

5 OPERASJONALISERING AV TEORI

Ut fra tanken om at en rett handling forutsetter visse karakteregenskaper hos den enkelte i spørsmål som krever stamina og frivillig offer (som miljøspørsmål), vil jeg i det følgende undersøke om dydsetikkens fokus kan bidra til å fremme et bedre miljø og bærekraft i dagens forbrukersamfunn. Jeg vil argumentere for at dydsetiske perspektiver kan bidra i denne prosessen, og spesielt ta for meg karaktertrekket nøysomhet. Videre vil jeg undersøke om dydsetikk kan representere en kritikk og en motvekt til konsumentersamfunnet - og dermed være med på å fremme et mer bærekraftig og balansert bilde.

6 NØYSOMHET SOM VIRKEMIDDEL FOR ET BÆREKRAFTIG SAMFUNN

«Vi er den første generasjonen som kan utrydde fattigdom, og den siste som har mulighet til å stoppe klimaendringene».

Ban Ki-moon, generalsekretær i FN 2007-2016

Et tilnærmet unisont forskermiljø hevder at verden i dag står overfor en alvorlig miljøkrise, en situasjon som med stor sannsynlighet er menneskeskapt. Utslipp av gasser som følge av vår livsstil har ført til endringer i klimabalansen som truer de økologiske miljøene på jorden og grunnlaget for verdens matproduksjon. Forskningen sier vi har 10 år på oss til å snu utviklingen. Nært koblet sammen med denne økologiske krisen opplever vi også en sosial krise med store ulikheter i fordelingen av jordens ressurser (McFague 2013:xii.). Det vestlige forbruksidealet står i sterk kontrast til den fattige verdens kamp for mat til alle. Begge disse faktorene strider mot prinsippet om bærekraft, slik det er formulert i FNs bærekraftsmål.

Strategisk nivå har jobbet med problemstillingen de siste 30 årene; gjennom konsekvensutredninger og retningslinjer har det vært appellert til politisk nivå, til næringslivet og til individer. Likevel har det vært et økende gap mellom det forskningen mener må til, og resultatene av den globale klimapolitikken. Det som skal til for å snu utviklingen fra der vi er i dag, innebærer for de aller fleste en dramatisk endring av livsstil og reduksjon i forbruk. Nå er det ikke lenger bare gode forsetter som gjelder, det må handling til. Dette betyr en stor, global dugnad hvor alle bidrag teller. Kan dydsetikken ha potensiale til å vekke denne dugnadsånden i den vestlige verden og den globale fellesskapsfølelsen på tvers av kulturell kontekst og økonomisk situasjon? Til å vekke en altruistisk ånd som gjør frivillig forsakelse og solidaritet aktuelt i deler av verden som ikke er vant til å ta slike hensyn? Til å mobilisere grasrota? Hvis

det overordnede målet er å redde naturen, miljøet og jorden – enten det springer ut fra et eudaimonisk eller et ikke-eudaimonisk motiv – vil det kreve bestemte karakteregenskaper hos mennesket. Kan et av disse karaktertrekkene være nøysomhet?

6.1 Dyd, nøysomhet og klima

Ernest Callenbach skal ha sagt om sin bok *Ecotopia* fra 1975: “It is so hard to imagine anything fundamentally different from what we have now. But without these alternate visions, we get stuck on dead center. And we’d better get ready. We need to know where we’d like to go” (Callenbach 1975). Vår generasjons miljøutfordringer møter oss over alt, vi blir konfrontert med dem daglig og må forholde oss til de – det er ikke lenger mulig å «gjemme seg» for de, eller «se en annen vei». Likevel har det vist seg vanskelig å finne gode forbilder som kan vise vei i miljøspørsmål. I henhold til Lawrence Buell er det bare Cuba som tilfredsstillende kravene til FNs utviklingsindex med tanke på både levestandard og økologisk fotavtrykk (Buell 2015:8). Selv om det riktignok kan være interessante aspekter å studere ved Cuba, er det samtidig åpenbart at dette ikke er et resultat av målbevisst styring og innsats, og at Cuba sliter med så mange andre grunnleggende problemstillinger på alle nivåer at det er vanskelig å se landet som forbilde i en systematisk og målrettet prosess i retning av bærekraft og levestandard.

6.1.1 Dyd og klima

Er dydsetikk en strategi som kan bidra til å fremme bærekraft?

Et dydsetisk perspektiv tilsier fokus på fellesskapet fremfor egeninteresse. Et sentralt spørsmål er om naturen er en del av dette fellesskapet. Dersom vi misbruker naturen fordi vi ser på den som en ting som tilhører oss, slik Aldo Leopold hevder i *A Sand County Almanac* (1949), vil denne holdningen kunne endre seg dersom vi ser på alle deler av naturen som et økologisk «storsamfunn», eller et fellesskap som også mennesket er en del av – og avhengig av. Mennesket blir da å se på som en «medborger» i de økologiske miljøene på jorden - i fellesskap og på linje med - alle andre levende skapninger i en gjensidig avhengighet, slik Leopold påpeker i sin «Land Ethic» (Leopold 1949). Dette representerer en helt ny tenkemåte i forhold til det tidligere antroposentriske fokuset. Mennesket går fra erobrer til forvalter, og naturen blir

hovedpremisset i dette nye paradigmet som enhver handling måles mot for å vurdere om den er «god» eller «ikke god» (Leopold 1949). En slik vinkling vil blant annet utfordre vårt syn på menneskerettighetene, som prioriterer menneskelige forhold, og kreve aksept for en annen utgangsposisjon - og definitivt en aksept for andre suksesskriterier enn økonomisk vekst. Det vil også måtte innebære en likestilling av naturretigheter og menneskerettigheter, slik Leopold indikerer med sin forvaltningstanke, og slik det også fremkommer i Earth Charter⁶. Harmoni innenfor dette biologiske felleskapet kan ses som «det gode» hos Leopold, det samme som Aristoteles snakker om, det vi skal strekke oss etter, slik Bill Shaw hevder i sin analyse av Leopolds «Land Ethic» (Shaw 2005:95).

En dydsetisk vinkling vil med stor grad av sannsynlighet føre til en mer konsekvent og kompromissløs «føre-var-holdning» på alle nivåer. Et eksempel på en slik holdning i praksis er indianerstammen Dag Hareide var i kontakt med i New York, der eldrerådet har vetorett i beslutninger som vil gå ut over den «syvende generasjon» (Hareide 2008:191). Kanskje har Hareide et poeng i at det er det mulig å sikre en politisk uavhengig og mer langsiktig tenkning i forhold til miljøproblematikken med en slik form for «grønt overhus», slik han i sin tid foreslo for Stortinget (Hareide 2008:191). Gode retningslinjer og tiltak fra strategisk nivå vil ha en betydning, slik Hareide også påpeker, men vil samtidig ofte kreve et verdiskifte på individnivå for å kunne gjennomføres. Det må være en aksept for gjennomføringen i praksis (Hareide 2008:190-191).

Det er mandat til et slik gjennomføring jeg opplever at Svein Tveitdal etterlyser i sitt blogginnlegg fra Katowice når han kaller klimatoppmøtene for «de maktesløses arena» og understreker at hverken myndigheter eller individer er i stand til å løse oppgaven alene⁷. I et

⁶ <https://earthcharter.org/discover/the-earth-charter/> hentet 24.07.-19

⁷ (<https://energiogklima.no/blogg/cop24-de-maktesloses-arena/> hentet 27/1-19)

demokrati trenger myndighetene et mandat og en forankring i folkeopinionen for å sikre retning og gjennomføring av tiltak. Denne prosessen kan ikke være tilfeldig og krever sentral styring – men det vil samtidig kreve visse dydsetiske karakteregenskaper hos befolkningen for å kunne akseptere det som er nødvendig for å sikre gjennomføringen, slik også Hareide peker på. I tillegg vil en bredere definisjon av suksess kunne bidra i positiv retning, samt andre og oppdaterte målekriterier enn de vi bruker i dag, som stort sett er tilpasset en verden med andre utfordringer enn de vi nå står overfor (Hareide 2008:187, Soper 2015:46).

På samme tid trekker både Wensveen og Capra frem betydningen av et felles og innarbeidet dydsetisk begrepsapparat tilpasset dagens problemstilling – et spåk som er relevant og gjenkjennelig både på strukturelt og individuelt nivå, og på tvers av nivå, det Fritjof Capra kaller «Ecological literacy», eller «Eco literacy» (Wensveen 2005:15-20, Capra 1982). Det er grunn til å tro at Asheim har rett når han hevder det står dårlig til med bevisstheten omkring de ordene vi bruker når vi skal uttrykke våre etiske erfaringer og tolkninger i dag (Asheim 1997:11-13). Han spør også om språk kan være årsak til at dydsetikk er mer vanlig i noen språkområder enn i andre, fordi enkelte språk har gangbare ord som dekker nøkkelbegrepene i etikken bedre enn andre (Asheim 1997:33). Wensveen peker på at litteratur som omhandler natur og miljø ofte inneholder et rikt omfang av dyds-vokabular, men at selve diskursen innenfor miljøproblematikk begrenses til tekniske termer på strukturelt nivå: rettigheter, verdier, plikter og prinsipper og konsekvenser. Dette kan bunne i at de som er førende i miljødiskusjonen generelt sett ikke har vært dydsetikere (Wensveen 2005:16-18). Et egnet språk vil kunne uttrykke en visjon, men uten en forankring på strukturelt nivå vil den forpliktende, sosiale etikken mangle (Wensveen 2005:26-27).

Sentralt i et dydsetisk perspektiv er å fungere godt i det sosiale fellesskapet, og at individets lykke og personlige utfoldelse er nært knyttet sammen med det samfunnet han lever i (Aristoteles 2013:33). Ut fra denne tanken vil våre dyder og laster også ha potensiale til å påvirke andre individer innenfor samfunnet, og samfunnet som helhet. Dette skulle også tilsi at holdningssvikt i forhold til en akseptert norm i et samfunn vil oppleves som svik og brudd på fellesskapet, slik Asheim påpeker (Asheim 1997:270). Dydsetikkens appell til fellesskap og

helhet vil dermed kunne ha en positiv innvirkning i forhold til miljøspørsmål. Hvert enkelt individ har ansvaret for å bli den best mulige utgaven av seg selv, men dydsbegrepet får et felles innhold gjennom det MacIntyre kaller «practises» i et samfunn (MacIntyre 2013:187). Argumentet om at hvert enkelt menneske selv har ansvaret, vil også kunne brukes som en appell i tilfeller hvor vårt individuelle bidrag føles så ubetydelig at vi er usikre på om det spiller noen rolle hva vi gjør (Sandler 2010:167-170). Det kan her ses som et hinder at samfunnet via for sterk sentral styring umyndiggjør den enkelte. I de rike landene har endring ofte vært forstått strukturelt og som myndighetenes ansvar, samtidig som fattige land har fått vestens teknologi og løsninger i for stor grad «tredd nedover hodet» (Bispemøtet 1992:97). Det er essensielt i miljøproblematikken at dyd ikke blir en teoretisk øvelse, men at de gode intensjonene både på strukturelt og individuelt nivå har et handlingspotensial, slik Asheim påpeker (Asheim 1997:32), og at de arbeider i samme retning, både nasjonalt og globalt. Det er ikke nok å bare ville eller ønske det rette.

Så hva kjennetegner et menneske med velutviklede miljødyder, som responderer på en god måte overfor naturen? Sandler mener dette kan vurderes ut fra 4 strategier; a) dra paralleller til dyder som er typiske i mellommenneskelige forhold, b) vurdere hvilke fordeler en selv får ut av handlingen, c) se det i et dydsperspektiv ved å vise til at den utøvende blir et godt menneske som følge av et bestemt karaktertrekk, eller d) studere rollemodeller og deres karaktertrekk (Sandler 2005:4-5). Typiske «menneskelige» dyder som respekt, kjærlighet, omsorg, måtehold, ydmykhet, fleksibilitet, tilpasningsevne, undring, takknemlighet, velvilje og optimisme er behandlet både hos Sandler, Wensveen og Cafaro. De finnes også beskrevet i tidlig miljølitteratur, eksempelvis hos Carson, Leopold og Næss, som bidrar til å gi innhold til det begrepsapparatet dydsetikken tilbyr i miljøsammenheng. Dydene må utvides til å inkludere miljøet, slik at det bygges opp et parallelt sett med dyder som har en miljøtilpasset forståelse, slik Wensveen påpeker (Wensveen 2005:188). Det er vanskelig å tenke seg at det er mulig å få gjennomført miljøtiltak, planer og visjoner fra strategisk nivå uten disse dydene. Imidlertid er det ikke nok å inneha disse gode egenskapene for å vurderes som en dydig person, det er også nødvendig å være engasjert, dedikert/forpliktet og samarbeidsvillig for å kunne bidra i tilstrekkelig grad, som Sandler også understreker (Sandler 2007:49).

Mye av diskusjonen rundt miljøproblematikk tar utgangspunkt i hvilke fordeler menneskene vil kunne ha av å bevare naturen og miljøet. Fordeler for en selv kan fort ses som egoisme, og en dydig handling gjennomført i ren egoisme regnes ikke som en dyd, men tvert imot som en last. I forhold til naturproblematikk må vi da ta stilling til hvorvidt motivet spiller noen rolle. På den ene siden kan vi tenke oss at motivet ikke er av betydning, slik Cafaro hevder, blant annet fordi det ikke kan være feil å opparbeide karakteregenskaper i den hensikt å nyte og ha glede av naturen - så lenge vi gjør det som skal til. Egeninteresse finnes hos oss alle, påpeker han, og en reflektert egeninteresse kan gi en bedre forståelse av den nære sammenkoblingen mellom menneskelig utfoldelse og naturens. (Cafaro 2005:138-140). På den annen side kan vi bli så opphengt i å opparbeide miljødyder at det nærmest blir en etisk narsissisme som distraherer fra den egentlige hensikten, slik Rolston advarer mot. Miljødydene må være en respons på naturens egenverdi, påpeker han, uavhengig av menneskets fordeler av det (Rolston 2005:61). Det er i tillegg mulig å tenke seg at en generell gjenreising av respekt i samfunnet også vil føre til en økt respekt for alle ting, inkludert miljøet, slik Sandler foreslår (Sandler 2007:70).

Gode rollemodeller kan bidra i prosessen fra gode forsetter til konkret handling ved å vise hvordan et «rett» liv er mulig å få til - ikke bare konkrete handlinger, men også ved å studere forbildenes karaktertrekk: deres utholdenhet, takknemlighet, pågangsmot, etc. Både handling og karakter må bearbeides (Sandler 2005:2). Referanser til helgener kan virke fjernt og uvant for noen i dag, men de eksemplene McFague trekker frem dreier seg om «vanlige» mennesker, som ved praksis og karakter viser at enkeltmennesker kan utgjøre en stor forskjell innenfor en bestemt problematikk, og som «ligger litt foran oss andre i løypa» (McFague 2013:136). McFague har et godt poeng her når hun argumenterer med at ingen er født som helgener eller forbilder, det er derimot et resultat av målrettet praksis. Her peker McFague på at religionene kan vise «en alternativ vei ut», både i form av gode rollemodeller, klare retningslinjer og etablerte formidlingskanaler (McFague 2013:137). På nasjonalt og strukturelt nivå er det en utfordring å finne gode forbilder som kan brukes til å vise vei i praksis. Bruken av helgener kan være en måte å gjøre satsingen konkret og håndgripelig på individnivå. Et annet eksempel på å ta individuelt ansvar og fremstå som en rollemodell i miljøsammenheng, kan være den svenske

16-åringen Greta Thunberg, som med sin skolestreik for miljøet har fått enorm oppmerksomhet og gehør for sitt budskap.

Det vanskelig å se for seg en komplett miljøetikk med momenter kun fra en etisk metode, mye tilsier at man må sette sammen flere metoder på flere nivå i samfunnet for å få et fullstendig bilde. I dette bildet vil dydsetikkens fokus og potensiale også ha en legitim plass, særlig i forhold til det individuelle bidraget.

6.1.2. Nøysomhet og klima

Er nøysomhet en strategi som kan gi håp om endring?

En endring i den globale situasjonen innebærer til syvende og sist en endring i handling. Vi må begrense oss. Men hva kan få hver enkelt av oss til å gjennomføre de nødvendige begrensingene? Vi kan ikke tvinge noen til nøysomhet, med mindre det er snakk om rasjonering eller tvungen likefordeling av visse goder – og da fjerner man seg fra dydsetikken og beveger seg over i styring fra strukturelt nivå og andre etiske modeller. Dydsetikk handler om frivillighet. Altså vil det kreve en velvillig innstilling/disposisjon hos flest mulig til å gjøre det rette dersom det skal være håp om endring.

Nøysomhet – i likhet med andre dyder – innebærer at den utøvende tar et aktivt valg. I en prosess hvor det er snakk om å endre vaner til bærekraftige alternativer hos individer, kan det være nødvendig å føle at man har en viss innflytelse på dette valget (Wilhite 2005:108). Når det er snakk om valg, kan det være et poeng at man må henvende seg primært til de som faktisk har et valg, slik McFague er opptatt av at middelklassen bør påta seg et spesielt ansvar, ettersom de har ressurser og livssituasjon som gir reelle valgmuligheter - i kontrast til fattige og utviklingsland som ikke kan velge og må ta til takke med det som er tilgjengelig, bærekraftig eller ei (McFague 2013:xiii). Tilsvarende har FN i bærekraftmålene oppfordret de vestlige landene til å ta et større praktisk og økonomisk ansvar i arbeidet for bærekraft og det globale fellesskapet enn utviklingslandene.

Arbeid for bedring av miljø og bærekraft vil tilsi at vi ikke forstyrrer naturens balanse i større grad enn at den selv klarer å stabilisere og nøytralisere i løpet av kort tid, at vi begrenser både det vi tar ut fra naturen og det vi tilfører den. Dyden nøysomhet innebærer frivillig enkelhet og begrensning av vårt eget forbruk, det innebærer også å akseptere og respektere et felles ansvar for å dele på det som er og ta vare på det som er. En annen måte å se dette på kan være begrensning av visse laster. Her ser Cafaro fråtsing, arroganse, grådighet og apati som de fire mest sentrale lastene i forbindelse med miljøspørsmål (Cafaro 2005:135). Mens ydmykhet overfor naturen er en nødvendig miljødyd, fører arroganse og manglende respekt, både overfor naturen i seg selv og overfor de gode holdningene man forsøker å dyrke frem, til at regler er nødvendig. Fråtsing gjør at vi forsyner oss med mer enn det som tilfaller oss, og dermed belaster naturen mer enn vi har rett til av egoistiske hensyn. Det samme gjelder den grådige, som alltid vil ha mer, helt uavhengig av hvilke behov og ønsker som allerede er dekket (Cafaro 2005:149). Dagens miljøproblematikk er avhengig av at alle bidrar, det er ikke rom for at mange stiller seg på sidelinjen og ser på mens andre drar lasset, alle må ta ansvaret for sin del. Likegyldighet og manglende evne til engasjement (apati) gir ingen god følelse, og gjør i tillegg at målene om bærekraft blir vanskelig å oppfylle (Cafaro 2005:150).

Man kan kanskje også se for seg at nøysomhet (det å tilstrebe å bli et godt menneske gjennom dyden nøysomhet) kan innebære en villighet til å sette sine egne førstevalg til side, og vise fleksibilitet ved valg av produkter og løsninger, en villighet til å finne og akseptere andre produkter og løsninger, og til å la bærekraftige og miljøvennlige valg bli en rammebetingelse. På samme måte kan vi også se for oss at det innebærer en evne til å kunne si at «jeg har nok og trenger ikke mer», og være takknemlig for det man har, at man har nok til å leve av – og samtidig glede seg over at andre har det samme. Hvis vi tenker på Aristoteles' argumentasjon om at dydene må ses i sammenheng – og at kardinaldyden praktisk visdom er førende (Aristoteles 2013:158,171) – sier dette også noe om hvordan dydene skal anvendes. Nøysomhet i miljøsammenheng vil peke mot å begrense grådighet, fråtsing og unødvendig forbruk, og la det bli noe igjen til andre; et fokus på fellesskap, solidaritet og deling av de ressursene som foreligger. En person med velutviklede dyder vil se den store sammenhengen, sette fellesskapet

i forsetet og dele, ønske de riktige tingene og det som er bra - det samme for andre som for seg selv, slik Cavanaugh viser til (Cavanaugh 2014:25). Med stor sannsynlighet kan man tenke at en slik innstilling vil føre til en økt bevissthet rundt egne behov og ønsker; hva trenger jeg egentlig? Er det nødvendig å tyne naturressursene mer når jeg har fått dekket det jeg trenger – selv om jeg fremdeles har udekkede ønsker? Dersom det er en akseptert norm og etablert standard i et samfunn eller et felleskap å leve nøysomt og ikke ta mer enn sin del, vil det - i et dydsetisk perspektiv og i henhold til Asheim - oppleves som et svik i forhold til fellesskapet å ikke overholde dette (Asheim 1997:270). I de fleste tilfeller kan vi da tenke at individet vil ønske å tilpasse seg normene i et samfunn for å være en velansett del av fellesskapet.

Dersom bærekraft og fellesskap skal overordnes konkurrerende kriterier, for eksempel egen nytelse og velvære, vil vår innsats avhenge av hvor mye vi er villige til å ofre for å få dette til. Et personlig offer vil forutsette karaktertrekk som nøysomhet og frivillig begrensning, men også andre miljedyder som fleksibilitet, nytenkning, kjærlighet til- og omsorg for - jorden og miljøet. Dersom dagens forbrukere i forhold til mat er for kresne og jålete, for opptatt av jakten på de perfekte råvarene, slik kokk og forfatter Thomas Horne påstår i et intervju i Dagens Næringsliv 19/9-2017 - dersom næringsaspektet blir underordnet - og mat blir noe vi legger ut på sosiale medier for å vise oss frem ⁸, blir mat nærmest et middel for selvhevdelse og narsissisme (se også Horne 2017). Samtidig kan det være lett å reagere på kjøttandelen i «The Planetary Health Diet»⁹, utarbeidet av EAT Foundation, som urealistisk lav – så lenge man har et valg. Selv om organisasjonen hevder at dietten har flere fordeler enn nok mat til alle, innebærer et så drastisk kutt i kjøttkonsum en svært bevisst holdning og velvillig innstilling for å få aksept for implementering. For å anses som et reelt alternativ, må valgmulighetene fremstå som realistiske og gjennomførbare (Farrell 2010:11). Samtidig ser vi at et bevisst forhold til matsvinn utvilsomt

⁸<https://www.dn.no/smak/mat/thomas-horne/matsvinn/restemat/-gi-blaffen-i-datostemplingen/2-1-166910>

hentet 4/3-19) «Gi blaffen i datostemplingen» fra 19/-17

⁹ https://eatforum.org/content/uploads/2019/01/EAT-Lancet_Commission_Summary_Report.pdf hentet 11/6-19

vil bidra til et bedre klima og mat til alle gjennom enkle tiltak - altså et positivt bidrag. Hornes glede over å lage noe godt ut av det som måtte finnes i kjøleskapet, dyrker selv og finner i naturen¹⁰, kan også sammenlignes med Sopers tanke om alternativ hedonisme – nytelsen og gleden ved det enkle og ved å trekke seg unna forbrukerlivsstilen (Soper 2005:33, 43-52).

Tilsvarende kan vi tenke at strøm i mange land er dyrt og at forbruket derfor holdes på et absolutt minimum. Det er vanlig å slå av lys når man går ut av et rom, vente med å slå på varmen om høsten og heller ta på en genser til, etc. Her i Norge har vi på grunn av god tilgang på vannkraft hatt mye lavere priser enn mange andre, og det kan se ut til at vi er blitt sløve og likegyldige med bruken. En mer altruistisk holdning ville tilsi et større fokus på fellesskapet og en mer solidarisk holdning, slik som ved tanken om kenosis; vi som bor i Norge kan sies å ha rett til billig strøm fordi det er våre fosser og vår produksjon som gjør den billig. Likevel kan vi velge å redusere vårt eget forbruk og overlate et større overskudd til andre, i tråd med McFague.

¹⁰ (<https://www.dn.no/smak/mat/thomas-horne/matsvinn/restemat/-gi-blaffen-i-datostemplingen/2-1-166910> hentet 4/3-19)

6.2 Dyd, nøysomhet og konsum

6.2.1 Dyd og konsum

Kan den enkelte få hjelp av dydsetikken til å motstå å bli fanget av forbrukersamfunnet, til å sette spørsmålstejn ved det?

I vår moderne verden har forholdet mellom arbeid og forbruk kommet inn i en ond sirkel, slik Leonard beskriver i «The story of Stuff», der forholdet mellom arbeid og konsum gjensidig piskes fremover i en oppadgående spiral (Leonard 2010/www.storyofstuff.org). Dette kan ses som en bieffekt av den økonomiske utviklingen Vesten har hatt de siste årene, og et resultat av et system hvor forbruk skulle dominere samfunnet og menneskenes liv, bli en del av vår identitet - jo mer forbruk, jo mer bidro vi til landets økonomi (Leonard 2010/www.thestoryofstuff.org). I 1976 reflekterer den danske teologen Ole Jensen på følgende måte over utviklingen av forbrukersamfunnet:

«Vi får ikke helt bestemt oss om vi skal jobbe oss i hel, eller konsumere oss i hel» (Jensen 1976:259).

Samtidig peker Leonard på en viktig faktor; dette fenomenet er menneskeskapt, og kan dermed også forandres av mennesker. Hva skal til for å snu utviklingen fra «den blanke amerikanske drømmen» til «den grønne økologiske drømmen»? Først og fremst en radikal endring av hvordan vi ser på forbruk (Leonard 2010/www.storyofstuff.org). Det kan se ut til at den «den blanke amerikanske drømmen» har appellert til noe grunnleggende i oss, ettersom den har fått så til de grader solid fotfeste. Dersom forbrukersamfunnet har ført til at vår identitet styres av forbruk, slik Leonard påstår, vil dydsetikken kunne bidra med andre perspektiver og andre verdier enn det som tradisjonelt står i fokus i forbrukerkulturen. Dette er imidlertid ikke gjort over natten. Det å endre en kultur på denne måten er en enorm og krevende prosess, og medfører både «indre» og «ytre» oppbrudd; et indre som forkaster forbrukerkulturens verdier - som igjen fører til en endring i ytre handlinger (Bispemøtet 1992:83). En konsekvens er oppbrudd i forhold til ting som har gitt mening og innhold i menneskenes liv i generasjoner, og som må erstattes av andre perspektiver, som «gjensidige menneskelige relasjoner, selvstendige valg ut fra selvvalgte verdier, og indre kvaliteter som menneskeverd, respekt for naturen og for

livsgrunnlaget, kjærlighet til livet og trofasthet mot andre mennesker og egne idealer» (Bispemøtet 1992:85). Her blir det snakk om nye måter å etablere en menneskelig identitet på. Både Gardner (2010) og McFague ønsker religionene sterkere engasjert i miljøproblematikken og McFague understreker at religioner kan være et kraftig virkemiddel i endring av kulturelle mønstre, selv om de til nå har fått liten anerkjennelse på dette området (McFague 2013:xi).

Samtidig blir det feil å se på endring med bare økonomiske og økologiske briller. Dette advarer også Bispemøtet mot. Man er nødt til å inkludere den virkningen endring faktisk har på menneskene som er involvert (Bispemøtet 1992:97). I tillegg må det foreligge reelle valgmuligheter og alternativer som fungerer og som løser det aktuelle problemet for at det skal være valgbart, slik Farrell påpeker. På prærien i USA vil det ikke fungere å bytte ut bilen med en sykkel for å spare miljøet eller redusere forbruket, selv om byttet kan fungere i en storby (Farrell 2010:75-79). På den annen side hevder McFague at det i henhold til det nye paradigmet kan bli nødvendig å tenke drastisk - det vil kanskje ikke være nok å bytte inn bensinbilen i en hybrid og fortsette som vanlig – det kan bli nødvendig å kutte bilbruk totalt (McFague 2013:ix). Samtidig som det er essensielt at endring må skje nå for miljøets del, er det også nødvendig at dreiningen skjer gradvis for at ikke samfunnet skal kollapse. I et komplisert scenario som endring av en etablert forbrukerkultur er, mener jeg dydsetikkens styrke ligger i at den har i seg en mulighet til å skjære gjennom, ved at den 1) appellerer direkte til hva enkeltpersonen kan bidra med og 2) den kan i prinsippet iverksettes umiddelbart, uten konsensus og godkjenning av tiltak eller retningslinjer på strukturelt nivå.

Kan dydsetikken gi hjelp i måten en forholder seg til forbrukersamfunnet?

Dersom vi ser for oss at forbruk kan «avlæres», slik Cavanaugh og Leonard hevder (Cavanaugh 2014:27, Leonard 2010/www.storyofstuff.org), vil dydsetikkens perspektiver kunne bidra på flere måter. Fellesskap er viktig for mennesket som sosialt individ og påvirker våre personlige holdninger og dermed de valgene vi tar. Vår identitet blir formet i fellesskapet. Aristoteles tanke om at fellesskapets mål er å frembringe «excellent individual persons» gjelder på alle plan i samfunnet, men dyd er personlig, og for at fellesskapet skal være godt, må hvert enkelt individ

være godt (Aristoteles 2013:33). Denne tanken om en nær sammenheng mellom felles målsetting og holdninger i et samfunn kan også brukes ved spørsmål relatert til konsum. Etablering og vedlikehold av sosiale fellesskap forutsetter holdninger, og en holdningsetikk blir dermed en sosial nødvendighet (Asheim 1997:270). På samme tid forplikter det å tilhøre et visst miljø med en viss kodeks og et visst sett med holdninger, og ved å bryte disse vil man risikere å plassere seg selv på utsiden av fellesskapet (Asheim 1997:270).

Ved å fokusere på det å være et godt menneske innenfor et fellesskap, kan dydsetikken også bidra med en kritikk av forbrukersamfunnet – ved å sette spørsmålstegn ved individuelle ønsker og behov og ved å representere en motvekt til menneskesynet i denne kulturen og den narsissismen den har ført med seg. Både McFague, Taliaferro og Soper støtter et slikt synspunkt (McFague 2013:xi, Taliaferro 2005:159-161, Soper 2015:43-52). Ifølge Næss kan forståelsen av begrepet overflod (affluence) defineres på to måter: enten ved å begrense behov/ønsker og tilsvarende begrense produksjonen av varer og tjenester – eller motsatt; at ubegrensede behov/ønsker tilfredstilles ved ubegrenset produksjon (Haukeland 2008:261-269). Begge Næss' alternativer tilfredsstiller forbrukerens behov og ønsker, men med vidt forskjellige utgangspunkt og høyst ulike konsekvenser for miljøet. Det å begrense egne ønsker og behov med tanke på å spare naturen vil kreve en rekke dydsetiske karakteregenskaper som uselviskhet, evne til å se utover seg selv, fleksibilitet, etc.

6.2.2 Nøysomhet og konsum

Hvilken plass kan tanken om nøysomhet ha i markedsøkonomien?

Dette er selve kjernen i problemstillingen. Er enkeltpersoner villige til å ta ansvar og begrense forbruket for en god sak? Her kan vi bruke tanken om kenosis og det å frivillig ta avstand fra den muligheten - og i Leonards argumentasjon «pålagte oppgaven» - man har hatt til å handle og forbruke i vår del av verden (McFague2013:xi). Selv om nøysomhet må være et individuelt valg og ikke kan pålegges, vil det i forbindelse med nøysomhet være særlig tjenlig med et «samarbeid» med strukturelt nivå for å legge til rette for gode valg med tanke på et godt resultat.

Markedsøkonomien er basert på at flest mulig kjøper mest mulig. Dette er en målestokk på økonomisk vekst, den mest kjente i vår kultur. Det er imidlertid mulig å tenke seg andre målestokker. Dydsetiske perspektiver og nøysomhet kan bidra med alternative målestokker i en kultur der forbruk og luksusartikler har blitt en akseptert målestokk på suksess og en bevissthet rundt ønsker og behov – hva trenger jeg og hva ønsker jeg (Cavanaugh 2014:28)? Ofte viser det seg at vi angres på det vi har kjøpt. Hvis 99% av alle varer havner i søppelet etter 6 måneder (USA), slik Leonard hevder (Leonard 2010/www.storyofstuff.org), kan det tilsa at vi kanskje trenger en bevisstgjøring for å vurdere om det vi ønsker oss i øyeblikket virkelig er noe vi trenger (Cavanaugh 2014:25-30). Nye forbilder og gode rollemodeller vil kunne bidra til å sette nye standarder og stake ut ny kurs. På samme måte som at det å ønske seg ting under påvirkning av dårlige rollemodeller er en sosial prosess, er ønsket om det gode, hevder Cavanaugh (Cavanaugh 2014:31). Økonomisk vekst kan sies å føre til det folk ønsker (Hareide 2008:184), men man kan samtidig spørre seg om dette ønsket er tillært, slik Leonard hevder – eller om det er bra for oss selv og andre (Cavanaugh). Både Leonard og Cavanaugh er opptatt av at vår forbrukeridentitet er tillært og at vanen med å se konsum som selve målet for arbeid, kan «avlæres». Da kan man samtidig spørre om det i stedet er mulig å bruke nøysomhet som et målekriterium for individuell og kollektiv suksess (Cavanaugh 2014:31, Leonard 2010/www.storyofstuff.org).

Hareide hevder det er en grunnleggende forskjell mellom personlige og institusjonelle verdier i Norge, og at disse påvirker valget vårt. Folks personlige verdier, påpeker han, har ofte større fokus på åndelige verdier enn på materielle, og de materielle verdiene i denne sammenhengen er oftest optimale, ikke maksimale – altså ikke nødvendigvis mest mulig, men best mulig totalt sett. Derimot mener han de institusjonelle verdiene i statsapparat, næringsliv og store interesseorganisasjoner er maksimalt materialistiske med fokus på kontinuerlig økonomisk vekst (Hareide 2008:188). Dette er et interessant innspill i forhold til å dra i samme retning. En slik konfliktsituasjon vil skape forvirring og ødelegge det fokuset vi trenger for å komme i mål. Det kan være nærliggende å spørre om det er strukturelt nivå som har mest å jobbe med i holdningsspørsmålene som preger miljøverndiskusjonen.

Fokus på nøysomhet i hverdagen vil kunne hjelpe oss å sette spørsmålstegn ved hva vi egentlig trenger. Folk blir forvirret av markedskreftene og for mange valgmuligheter og er ikke alltid er flinke nok til å kritisk vurdere hva de faktisk trenger og hva som er ønsker utover det nødvendige, slik Cavanaugh hevder. Dette er ikke frihet, mener han, men det motsatte (Cavanaugh 2014:29). En bevisst holdning til nøysomhet vil kunne representere et verktøy i denne vurderingsprosessen og en hjelp til å ta mer kritiske valg. I tillegg vil tydelige forbilder med et annet budskap enn det som kommer fra markedskanalene, kunne vise alternative forbruksmønstre enn det vi er vant til. Religion utmerker seg som et slikt forbilde, slik Cavanaugh også trekker frem (Cavanaugh 2014:32). Dydsetisk perspektiv vil tilsi at vi både prøver å bli gode forbilder, samtidig som vi også søker etter forbilder som kan vise vei til en større grad av nøysomhet. Vi kan altså ikke fraskrive oss vårt eget ansvar, selv om strategisk nivå klart har et medansvar.

Det skal finnes et lite samfunn i Japan med 2000 mennesker og tilnærmet null avfall. Begrunnelsen er at ingen søppelbiler klarer å komme dit. Hvis vi tenker at hver av oss må forholde oss til og håndtere vårt eget avfall, at det ikke blir hentet hver uke av en stor bil og kjørt ut av livet vårt og bevisstheten vår, men at vi selv måtte ta stilling til hvor vi skal gjøre av det – ville vi da tenke annerledes på avfall? Ved å gjøre problemstillingen nærmere og mer påtrengende/relevant i hverdagen, til et personlig anliggende; vil vi da føle mer ansvar i forhold til den mengden avfall vi selv produserer – og hva som skjer med den? Hvis plastavfallet vårt ikke ble hentet, men måtte oppbevares og håndteres av oss selv – ville det ikke da bli mer interessant å bruke mindre av den? Kunne vi ha klart dette hvis vi var nødt til det? Dette er en hypotetisk problemstilling. I praksis er et samfunn helt avhengig av løsninger som håndterer slike problemer, slik Farrell også påpeker; det må fungere (Farrell 2011:11). Likevel er det, i et dydsetisk perspektiv, et interessant tankespill, og kan være et eksempel på «en annen visjon», et samfunn som fungerer helt ulikt vårt eget, slik Callenbach hevder er nødvendig for å kunne se for seg en annen virkelighet (Callenbach 1975). Kanskje vi også må utforske vinklingen «lite og lokalt», ikke bare se på løsninger med tanke på at de skal fungere globalt.

6.3 Religiøs dydsetikk, nøysomhet og konsum

Kan dydsetikk gi et positivt bidrag gjennom religionene?

I et intervju på det amerikanske tv-programmet «Living on Earth» den 13. feb 2015 uttalte advokaten og miljøforkjemperen Gus Speth at han tidligere mente de viktigste miljøproblemene var utrydding av truede arter, ødeleggelse av økosystemene og klimaforandringer – og at 30 år med solid vitenskap kunne løse disse. Nå var han imidlertid kommet til at denne konklusjonen er feil, og at de viktigste miljøproblemene i dag faktisk er egoisme, grådighet og apati hos menneskene – og at det som må til for å løse disse problemene er en kulturell og spirituell omveltning. Et problem vitenskapen ikke kan løse.

Det Speth setter fingeren på her er en mangel på dydsetiske karaktertrekk hos mennesker i dag. Dette er helt på linje med Cafaro, som gir de klassiske lastene fråtsing, arroganse, grådighet og apati en sentral, bakenforliggende rolle i spørsmålet om hvorfor mennesket skader naturen. Vi innbiller oss at vi kan holde skade på naturen atskilt fra skade på mennesket, påpeker han (Cafaro 2005: 153). Også McFague og kenosis-prinsippet støtter en slik tanke. Det å frivillig «tømme seg selv» for en slik egoisme ut fra en altruistisk tanke – sette egne behov til side for å redde jorden og miljøet - krever at vi må opparbeide en evne til å se oss selv i en større sammenheng og utover våre egne ønsker og behov. Prinsippet om kenosis representerer en sterk kontrast til den egoismen og selvsentreringen vår tid bærer i seg. «It's not about you!», presiserer hun, det handler om noe større (McFague 2013:141-168).

Speth har også et annet poeng: mangel på gode karakteregenskaper er ikke noe vitenskapen kan løse. Derimot vil det være rimelig å konstatere at religionene har lange tradisjoner i arbeid med å innøve denne type karaktertrekk. Både Gardner og McFague trekker frem religionene som et relevant og viktig verktøy i miljøproblematikken fremover, og hevder at disse har mye å bidra med i form av å representere «the other way», og som en motsats til konsumsamfunnets selvsentrering, både i form av rollemodeller og dydsetiske målsettinger (Gardner 2010:23-29, McFague 2013:137).

Religionene har i tillegg lange tradisjoner i formidling av dydsetiske budskap og prinsipper og kan tilby et allerede veletablert system for formidling av disse budskapene. De store religionene er i tillegg representert i de fleste deler av verden, i følge Gardner bekjenner 4 av 5 mennesker på jorden seg til en eller annen religion (Gardner 2010:23). I tillegg vil det ikke være urimelig å anta at en stor del av de sekulære er kulturelt tilknyttet en religion, slik som for eksempel i Norge. Et dydsetisk miljøbudskap vil dermed kunne spres og implementeres effektivt gjennom disse kanalene. Det kan ligge et stort uutnyttet potensial ved å ta disse kanalene i bruk, slik både Gardner og McFague peker på (Gardner 2010:23, McFague 2013:137). Selv om ikke alle typer budskap vil være egnet, kan miljøetikk være en kandidat nettopp på grunn av dydsaspektet: omsorg for de som trenger det (her miljøet), fellesskap (jorden er vårt felles hjem og vi har et felles ansvar for den), deling av godene (ressurser, nok mat til alle) og rettferdighet (fordeling, ikke eksportere miljøproblemer så vi ikke ser de, men ta ansvar for å rydde opp etter oss selv, ikke utnytte svake grupper) – dette er verdier som de fleste religioner står inne for (Taliaferro 2005:160-161).

Motsatt kan man tenke at ved å ignorere de religiøse grupperingene, risikerer man å ikke nå ut til de med budskapet, og i stedet bare henvende seg til et begrenset akademisk miljø. Dette vil klart undergrave handlingsaspektet som er nødvendig i dagens miljøproblematikk. Bruk av de religiøse kanalene forutsetter imidlertid at den religiøse forklaringsmodellen og de religiøse dydene tas på alvor (Taliaferro 2005:160-161). Da vil religiøse miljødyder kunne fungere i en kontekst hvor jorden ses som en guddommelig gave og forvaltning av jorden ses som en guddommelig oppgave - og omsorg for skaperverket utføres i respekt og takknemlighet overfor skaperen av denne gaven, i tillegg til at det vil kunne ses som en religiøs plikt (Taliaferro 2005:169).

Selv om man i dette tilfellet kan si at målet helliger middelet, kan man samtidig være bevisst på at fellesskapstanken også er blitt kritisert for å kunne bli en «pakkeløsning», slik Asheim advarer mot, hvor deler av «pakken» ikke kan velges bort: enten er man en del av det, eller så

er man ikke det (Asheim 1997:291). Vi kan se at denne fellesskapstanken historisk sett har blitt misbrukt ved at enkelte grupperinger tar den til seg og definerer sin egen versjon, slik for eksempel nazistene gjorde med «fellesnytt foran egennytt», og vi kan se at for eksempel IS gjør det samme i våre dager. Asheims argumenter om begrensinger ved fellesskapstanken, er relevante i dagens samfunn, og har vært brukt som motargumenter mot religioner som konsept. Samtidig synes det klart at mennesket trenger en autoritet, en retning, et mål å jobbe mot; enten det er Gud, konsum, fotball, penger, seg selv, eller naturen, slik Cavanaugh trekker frem (Cavanaugh 2014). Ut fra en slik tankegang, kan religion angi en slik tydelig retning for alle ting i livet, angi mål og mening med livet. Tilsvarende kan man også si at religionene gir mening og innhold til dydsetikken, fordi et dydig liv kan føre til et personlig forhold til Gud og frelse. I tillegg gir også religionene en meningsfull begrunnelse for dyden nøysomhet; «Du skal ikke samle skatter på jorden», «Du kan ikke ta noe med deg».

Mange religioner advarer mot rikdom. I kristendommen er det grunnleggende at Gud passer på deg og sørger for at du hver dag får tilgang til det du trenger - du skal stole på Gud, og ikke hamstre selv for å sikre deg, du skal ikke bli for egoistisk og for fokusert på deg selv og egne interesser. En slik tanke underbygger både et dydsetisk perspektiv og et nøysomhetsperspektiv, og kan kanskje også sies å representere et alternativ til den bekymring, prestasjonsjag og fremtidsangst mange sliter med. Du skal ha øye for fellesskapet, bare ta det du selv trenger, og la andre få ta det de trenger. Samtidig har de fleste religioner fokus på å si «tak» og takknemlighet i en eller annen form, dessuten en tanke om at jorden skal overlates til neste generasjon i god stand. Slik vi tidligere har sett, er takknemlighet en sentral del av nøysomhet.

Også i et ikke-religiøst samfunn kan den religiøse dydsforståelsen bidra til en dypere forståelse av den sekulære tilnærmingen, slik Taliaferro påpeker, og fremstå som både sosialt og filosofisk motstykke til markedsøkonomien. Verdensreligionene forfekter ofte verdier som er uavhengige av økonomiske verdier og som kan danne grunnlag for kritisk vurdering av disse. Nåde og frelse kan ikke kjøpes, tvinges eller fortjenes. Derimot gir religioner tilgang til verdier som ikke begrenses av økonomien, fremhever Taliaferro (Taliaferro 2005:160-161). Bruk av religiøse dyder og laster krever imidlertid at man tar de på alvor, noe som kan synes aktuelt igjen etter

motaksjonen på 50- og 60-tallet (Taliaferro 2005:160-161), da Lynn White brukte skapelsesberetningen som belegg for å gi kristendommen skylden for miljøproblemene (Lynn White 1967).

Østlige religioner, for eks Buddhismen, har ofte en typisk dydsetisk profil, hvor gode tanker og gjerninger, det å sette helheten foran det egoistiske, fører til endelig frelse. Dette har mange paralleller med tanken om kenosis i kristendommen. I tråd med Sandler (2010:167-170) kan vi tenke at religionene kan bidra med en meningsfull begrunnelse for at hver enkelt må bidra og gjennomføre, selv om bidraget kan føles lite og ubetydelig i den store sammenhengen - ettersom det både kan ses som en religiøs plikt og å handle i solidaritet med Gud.

6.4 Dyd, nøysomhet og et godt liv

Hvordan kan dydsetikk bidra til et godt liv i et miljø- og konsumperspektiv?

Dersom FNs bærekraftsmål¹¹ er utgangspunktet, innebærer disse også målsetting om et godt liv for menneskene. Et dydsetisk perspektiv ser det gode liv som et resultat av å trene på de tingene som gjør individet godt, og dermed livet godt, i et fellesskap. Naturen kan være en del av dette fellesskapet, eller ikke, avhengig av individuelle syn. Mennesket kan leve uten kontakt med naturen, men risikerer at livet blir fattigere (Cafaro 2015:138). Sandler mener at dydsetiske egenskaper som å verdsette, respektere, undre seg over og føle kjærlighet til naturen gjør mennesker i stand til å finne tilfredshet, trøst og belønning gjennom sitt forhold til den – og bidrar dermed til et godt liv (Sandler 2007:52-55). Et godt liv er heller ikke bare et spørsmål om individuelt velvære, men også et offentlig og politisk spørsmål, slik McFague påpeker (McFague 2013:15). I tillegg understreker Cafaro at kontakt med naturen er essensielt for et

¹¹ <https://www.fn.no/Om-FN/FNs-baerekraftsmaal> hentet 12/6-19

godt menneskelig liv, og at mennesket ved å skade naturen også skader seg selv (Cafaro 2015:138).

Er det mulig å leve et nøysomt liv som samtidig er godt? For Aristoteles var lykke og det gode liv definert som det høyeste oppnåelige gode for mennesket og det man skulle strebe mot (Aristoteles 2013:20-22). I etterkrigstidens forbrukersamfunn har dette gjerne vært sett i sammenheng med konsum (Soper, Bispemøtet), selv om man de siste årene i økende grad har stilt spørsmålsteget ved om konsum virkelig bidrar i riktig retning og om vi er blitt grådige og egoistiske som følge av forbrukerkulturen (eks Sandler 2007:39-61, Soper 2015:47). Innenfor dydsetikken er dette tvert imot tungtveiende laster. For Aristoteles var ikke idealet «mest mulig», men «akkurat passe» og den gyldne middelvei (Aristoteles 2013:53). Karakterdydene gjør oss i stand til å velge denne middelveien, og i spørsmål om forbruk er nøysomhet denne middelveien.

Også McFague støtter dette synet; meningen med livet er ikke å forbruke, understreker hun, og vi har det ikke nødvendigvis best når vi har flest ting (McFague 2013:xi). Tvert imot representerer tanken om kenosis og en frivillig tilsidesettelse av egoistiske ønsker en motpol til forbrukerkulturen og overforbruk og er et redskap i jakten på det gode liv. Ved å fokusere på fellesskapets beste og tømme seg selv for egoistiske ønsker om flere ting, vil man samtidig oppdage at dette enklere livet gir tilfredshet og et rikt liv på andre måter enn å forbruke (McFague 2013:135-137), slik blant annet også Næss peker på. Samtidig vil man se at tilfredshet er lettere å finne i forholdet til andre mennesker enn i ting (McFague 2013:1-15). På samme måte tar Sopers «alternative hedonisme» utgangspunkt i fordelene ved et enklere liv, hvor nytelsen og «fråtsingen» dreier seg om gode naturopplevelser og naturnære gleder i stedet for materielle ting og forbruk. Hun mener at forbrukerkulturen aldri ville kunne bidra til menneskelig lykke og tilfredshet, selv om den hadde vært bærekraftig (Soper 2009:3). Cafaro drar det enda litt lenger og hevder at mennesket faktisk vil lide under et høyt materielt forbruk, ved at høyerestående aktiviteter og perspektiver blir oversett, eller ved at overforbruket undergraver vår naturlige helse og integritet (Cafaro 2015:138). I likhet med mange religioner,

advarer Aritstoteles mot rikdom fordi det blir en slags tvang. Rikdom kan ikke være målet, men bare et middel (Aristoteles 2013:22).

Forfatter Martin J. Nygaard fikk mye oppmerksomhet etter at han 21. juni 2018 publiserte en artikkel i bladet *Harvest* med tittelen «Fattigdomslykke»¹². Her snakker han varmt for en type lykke som tar avstand fra forbrukerjaget i dagens samfunn, med paralleller til Sopers alternative hedonisme. Nygaards familie har en årsinntekt tilsvarende den definerte «fattigdomsgrensen» i Norge, likevel mener han at de har et godt liv. For ham er dette også en måte å si nei på – nei til presset om å tilegne seg nye og flere ting for å ha en verdi, men derimot å akseptere seg selv som et fullverdig menneske uten å gi etter for kjøpepresset. Han hevder lykke er å føle mening, medbestemmelse, mestring og kjærlighet – fra innsiden og ut, ikke fra utsiden og inn. Slik han definerer fattigdom har man råd til det man behøver, men kanskje ikke til alt man ønsker seg. Det kan likevel være et godt liv, og en del mennesker kan faktisk *velge* om de skal føle seg rike eller fattige, hevder han, en tanke som klart kan ses i sammenheng med tanken om kenosis og Næss' slagord «et rikt liv med enkle midler». I likhet med Næss presiserer Nygaard at det er forskjell på fattigdom og nød; det å ikke ha penger til tak over hodet og det aller mest nødvendige, det er noe annet¹³. Det er *gleden* ved å ta vare på, reparere, lage selv, gjenbruke, resirkulere og finne praktiske løsninger som både Nygaard og Næss fokuserer på – ikke savnet over å kunne stadig kjøpe nytt. Aktiviteter til nytte gir glede og blir en del av hverdagen.

Mye peker i retning av at dyder og nøysomhet faktisk kan gjøre oss lykkeligere. Takknemlighet er et grunnleggende element ved nøysomheten, og ved å øve på nettopp dette kan vi bli i stand til å glede oss over det vi har. Fokus på takknemlighet for det man har aktualiserer også hva det egentlig vil si å ha «nok». Når har jeg det jeg trenger – når er jeg fornøyd? Ifølge Nygaard kan man leve et godt liv med mindre enn man skulle tro, og med langt mindre enn det

¹² <https://www.harvestmagazine.no/artikkel/fattigdomslykke> (hentet 6/5-19)

¹³ (<https://www.aftenposten.no/kultur/i/1kp3KJ/Martin-Nygaard--Jeg-foler-meg-rik-selv-om-jeg-lever-pa-fattigdomsgrensen> hentet 12/3-19)

forbrukerkulturen skulle tilsi. Faktisk kan det være befriende å fjerne seg fra disse påtvungne normene – og oppdage at lykke finnes i de enkle ting¹⁴. Eksempelet med Nygaard indikerer at det i stor grad er en individuell vurdering. Også Farrell er opptatt av at ditt valg må fungere for deg i din situasjon og i din hverdag, og hevder at nettopp dette er en del av skillet mellom gjerrighet og nøysomhet (Farrell 2010:8-11). Dydsetiske perspektiver kan imidlertid gi verdifulle innspill til denne personlige vurderingen, og dyden nøysomhet kan være et ideal å strekke seg mot. Her kan det være enklere å finne gode rollemodeller på individnivå enn på strukturelt nivå, eksempelvis helgenene som McFague tar for seg (McFague 2013:81-138).

Også Arne Næss var i alle år en talsmann for et enkelt, naturnært liv - opptatt av at vi i søken etter et godt liv må flytte fokus fra *levestandard* til *livskvalitet* (Næss 1998:171). Han definerer to typer knapphetssamfunn: en hvor reell nød hersker og en annen som fremmer utilfredshet med det vi har og likegyldighet med det vi er (Haukeland 2008:261-269). Ingen av disse vinklingene vil umiddelbart gi følelsen av «nok», men i sistnevnte vil man ha et valg – og en bevisstgjøring vil (i et dydsetisk perspektiv) kunne bidra til at vi velger å ta ansvar (Aristoteles 2013:66) og jobbe oss mot en alternativ holdning - som takknemlighet for det vi har, og i kjølvannet av det en økt tilfredshet med livet. Næss utarbeidet en formel for trivsel: Trivsel = Glød * Glød / Legemlig lidelse + Sjelelig lidelse (Næss 1998:183). Her ses gløden og den positive drivkraften som avgjørende for hvordan vi har det. Dersom gløden og engasjementet er sterkt, vil vi kunne tåle mye lidelse og allikevel trives, hevder han.

Mye tyder på at et godt liv og et bærekraftig liv ikke trenger å være motsetninger, og at det avhenger av hvilken variant av «det gode liv» man er ute etter, slik Ottar Hellevik ved UiO påpeker. Han har studert verdier, lykke og bærekraft i velferdsstaten Norge gjennom 30 år (Hellevik 2008), og mener, i likhet med Næss og Hareide, at svaret ligger i om man tilstreber materialistiske eller ideelle verdier. Studien viser at individer med bærekraftig livsstil også er

¹⁴ <https://www.harvestmagazine.no/artikkel/fattigdomslykke> (hentet 6/5-19)

de som er mest fornøyd med livet. Idealistenes levemåte krever mindre av miljøet, samtidig som det er rom for omtanke overfor andre. Penger og ting er midler til et godt liv. Materialistene, derimot, ser konsum og tilegning av ting som et overordnet mål. Her oppleves gjerne en reell konflikt mellom bærekraft og et godt liv, ettersom oppfordringer om å endre dette mønsteret vil ses som uønsket innblanding i deres søken etter lykke. Hellevik hevder at både individuell livskvalitet og bærekraft derfor vil komme heldig ut av det dersom våre verdier og holdninger fikk en dreining mer i retning av idealisme. Det ser ut til at det i Norge har vært et skifte i retning av en mer idealistisk holdning blant unge mennesker, hevder han, og peker samtidig på nødvendigheten av denne trenden for å styrke nødvendige verdier i kampen for bærekraftig utvikling (Hellevik 2015:55-73).

Sosialantropolog Thomas Hylland Eriksen beskriver vårt samfunn som et «paradis» i global sammenligning (Eriksen 2015:246). Samtidig stiller han spørsmål ved om dette paradiset er så behagelig at vi ikke lenger har noe å kjempe for og dermed mister mål og mening med livet. Mange ting og høy levestandard kan ikke kompensere for at vi mangler noe å jobbe mot, et felles mål og livsprosjekt - tilsvarende det vi tidligere hadde i kampen for overlevelse (Eriksen 2015:47). Dette er en hårfin balanse ved velferdssamfunnet. Til tross for paradisiske tilstander, mener altså Eriksen at vi stadig søker videre, etter noe mer og bedre, tilsvarende det Bispemøtet kaller «den nye hedonismen»; en lengtende, dagdrømmende og fantasimessig forestilling som aldri kan tilfredsstilles fullt ut (Bispemøtet 1992:16-17). Mens Eriksen ser dette fenomenet som et resultat av at vi har det for godt, ser Bispemøtet det som et kulturelt aspekt hvor vi, med vår protestantiske bakgrunn, er trent opp til å utsette nytelsen ut fra en asketisk plikt- og nøysomhetstankegang (Bispemøtet 1992:16-17). Riktignok kan denne stadige videresøken gi oss et livsprosjekt og et mål, slik Eriksen hevder, men den kan også forstås som at vi ikke tillater oss lykkefølelse og stadig tenker at den ligger foran oss. Samtidig er også Eriksen opptatt av at denne søken er et resultat av vår overflod. Nøysomhet er dermed ingen garanti for et godt liv, men særlig takknemlighet, som et element ved nøysomheten, vil kunne hjelpe oss å holde fokus på det vi har og de gode tingene i livet.

Så hva er skillet mellom et godt velferdssamfunn og et egoistisk overflodssamfunn? Menneskesynet i forbrukersamfunnet preges av individualisme og at fellesskapet ses som et middel til selvrealisering. Her fremmes det gode liv av et høyt forbruk. En slik holdning kan også smitte over til hvordan mennesker forholder seg til hverandre, og gi seg uttrykk for eksempel ved «forbruk» av mennesker; familie, venner, kjærester (Heiene og Thorbjørnsen 2011:105). Et slikt materialistisk fokus hvor målet er tilegning av mest mulig ting, vil raskt oppleve en konflikt mellom det gode liv og bærekraft (Hellevik 2015:73). Velferdssamfunnet, på den annen side, bygger i stor grad på dydsetiske prinsipper, med fellesskap, likeverd og omtanke for andre som sentrale verdier. Her har nøysomheten en naturlig plass (Hellevik 2015:55-74). Velferdssamfunnet gir et godt liv som ikke er på bekostning av noen, hevder Hellevik (Hellevik 2015:73). I en bærekraftig kontekst vil dette bety å ikke måtte velge mellom vår egen lykke og den til kommende generasjoner.

6.5 Håp

Hvordan kan dydsetikk fremme håp?

Kun en av fire hadde i fjor tro på at Norge vil klare å nå klimamålene innen 2050, skal vi tro en pressemelding fra Enova datert 29/1-19. I år er det enda færre¹⁵. Simen Gaure, forsker ved Frischsenteret, skriver i Aftenposten den 28/1-19 at slike katastrofescenarier skremmer vettet av skoleelevene og får fremtiden til å se håpløs ut for unge mennesker¹⁶. I tillegg kan man i økende grad høre snakk om at miljøforskere selv blir deprimerte av å jobbe med en så nedslående problemstilling hver dag.

¹⁵ <http://presse.enova.no/pressreleases/klimapessimismen-oeker-2829346> hentet 12/8-19

¹⁶ (<https://www.aftenposten.no/viten/i/6nO3W0/Katastrofescenarioer-skremmer-vettet-av-elever-Hvor-er-nyansene--Simen-Gaure>) hentet 26/2-19. Artikkel: «Katastrofescenarier skremmer vettet av elever. Hvor er nyansene?» publisert 28.01.19.

Håp og fremtidstro er helt essensielt i en situasjon hvor vi ikke sikkert vet utfallet av våre anstrengelser. Det er lett å gå i kjelleren og gi opp når alt ser svart ut; hvorfor anstrenge seg og ofre noe hvis det allikevel ikke har noen hensikt – hvis vi allikevel ikke klarer å begrense temperaturøkningen, ikke klarer å produsere mat til alle – ikke klarer å redde verden og de som bor der? Det å ta vekk håpet og fremtidstroen hos unge mennesker kan få alvorlige og omfattende konsekvenser, som depresjon og håpløshet, påpeker blant annet psykolog Hedvig Montgomery som behandlet temaet i podkasten «Foreldrekoden». Motgift er å fortelle og vise barnet ved praktisk handling, at vi – og mange andre mennesker – gjør alt vi kan for å unngå det. Vi må gi en følelse av håp og vise en mulighet for at vi kan gjøre noe, appellere til både følelser og fornuft, rådgir hun. (Podcast Foreldrekoden 22/4-19)¹⁷.

Historien har vist oss at vi ikke kan vite sikkert hvordan noe av det vi gjør vil slå ut – enten det er gjort med de beste intensjoner eller i ren egoisme. Men vi må håpe og tro at det nytter å jobbe mot noe – at vår innsats betyr noe. Ellers blir alt mørkt og håpløst. Det å bidra til en bedre verden vil i de fleste tilfeller oppleves meningsfullt, noen vil si det så sterkt som at det er et grunnleggende behov, nødvendig for menneskelig utfoldelse og livsglede (eg Rosenberg 2001, gjengitt hos Rauschmayer og Omann 2015:112). McFague illustrerer dette ved hjelp av filosofen Ernst Blocks utsagn om at et kart uten et Utopia er lite verdt. Ikke fordi Utopia finnes, men fordi det gir et incentiv til å leve som om det skulle finnes (McFague 2013:137). Et Utopia blir da å se på som et slags forbilde hvor alt fungerer optimalt. Kanskje Utopia likevel er et mer effektivt scenario enn Dystopia når det kommer til miljø, slik Greg Garrard foreslår (Garrard 2012:116)? Mye kan tyde på at fokus på Dystopia ikke nødvendigvis fører til de rette aktiviteter, men snarere til at man gir opp, slik Gaure påpeker. Garrard mener det er mer sannsynlig at vi engasjerer oss og viser ansvarlighet overfor jorden dersom vi ser for oss at den har en fremtid (Garrard 2012:116), i tråd med Susanne Mosers tanke om viktigheten av å skape engasjement rundt målet og en fremtid som er verdt å kjempe for (Moser 2007:75). Frykt og skrekkscenarier

¹⁷ <https://www.aftenposten.no/amagasinet/i/700xJ3/Foreldrekoden--her-er-alle-episodene> hentet 6/6-19

synes ofte å være både lite effektive og lite egnet til å engasjere konstruktivt i miljøproblematikk (Moser 2007:70) (Endreson 2015:27-40).

Filosof Thomas Hylland Eriksen mener håpløshet kommer av mangelen på en tydelig retning og mening med livet (Eriksen 2015:247). Dette mister vi ved et katastrofescenario som ovenfor. I motsetning til hva man skulle tro, fører ikke mangelen på eksistensielle problemer til lykke og et sorgfritt liv, men til håpløshet, hevder Eriksen (Eriksen 2015:247). Vi har mange materielle ting, men det oppveier ikke et manglende livsprosjekt. Det som skal til for å gi livet mål og mening igjen er et nytt, felles prosjekt, hevder Eriksen – et prosjekt som forener politikk og hverdagsliv hos den globale middelklassen med det som jorden trenger (Eriksen 2015:255). Et globalt bærekraftprosjekt ville gi mennesket noe å jobbe mot; noe som er krevende, påtrengende nødvendig og felles for alle mennesker på jorden – et livsprosjekt (Eriksen 2015:255). I stedet for håpløshet ville dagens unge kunne få nye rollemodeller, både med tanke på å gjøre de riktige tingene, og å ikke gi opp og vise håpløshet. Mye peker mot at det er viktig å føle at man bidrar aktivt i et slikt arbeidet, at det føles godt å bidra til noe meningsfullt, å være en del av et viktig arbeid, en del av et fellesskap som sammen arbeider for noe viktig. Dette er sentrale elementer i et godt liv. Tanken om et Utopia vil kunne være til hjelp i utarbeidelsen av dette prosjektet.

Det unisone budskapet er at vi ikke kan la være å gjøre noe. McFague hevder at vi ikke har noen grunn til å være overdrevent optimistiske rundt den nåværende miljøsituasjon og vår egen mulighet for å påvirke den. Ingen av oss kan alene løse problemet – men det er ikke tillatt å ikke gjøre noe, sier hun (McFague 2013:xiv). Gus Speth henviser i tv-intervjuet til den greske myten om Sisyfos og sammenligner hans håpløse oppgave med dagens situasjon. I Albert Camus' tolkning er dette qstrevet og forsøket på å nå målet i seg selv meningsfylt, til tross for dårlige utsikter (Camus 1994).

7 OPPSUMMERING OG VIDERE TANKER

Pass på tankene dine, de blir til ord

Pass på ordene, de blir til handlinger

Pass på handlingene, de blir til holdninger

Pass på holdningene dine, de blir til din karakter

Pass på din karakter, det blir din skjebne

(ukjent)

7.1 Oppsummering

Jeg spør innledningsvis om det å tilstrebe å være et godt menneske vil kunne bidra i arbeidet for bærekraft og et bedre klima, og i begrenning av konsum – og om dyden nøysomhet (det å frivillig begrense seg) vil kunne bidra til et bedre klima ved å rette et kritisk blikk mot forbrukersamfunnet slik det er i dag – og i hvilken grad dette kan kombineres med et godt liv.

Forutsatt at miljøproblemene vi har i dag i stor grad er et resultat av det moderne forbruksmønsteret, slik forskning tilsier, er endring av dette forbruksmønsteret en betydelig suksessfaktor i arbeidet for miljøvern og bærekraft. Dette vil kreve en svært bevisst holdning hos forbrukerne å akseptere de nødvendige prioriteringer og forsakelser. Dyden nøysomhet representerer noe konkret og positivt som individet kan bidra med, i det store dypet av nødvendige tiltak. I så overveldende problemstillinger som det miljøtrusselen representerer, vil engasjement og delaktighet på denne måten være en måte å unngå følelsen av håpløshet på.

Dersom Cafaro samtidig har rett i at menneskene ødelegger naturen fordi vi er ignorante og egoistiske, fordi vi er fråtsende, arrogante, grådige og apatiske, fordi vi ikke forstår vår forpliktelse overfor andre eller vår egen selvinteresse, og antar at vi kan holde ødeleggelse av naturen atskilt fra ødeleggelse av mennesket, ødeleggelse av andre atskilt fra ødeleggelse av oss selv (Cafaro 2005:153) – da vil det være nødvendig med en endring av holdning før vi kan endre handling. Et antroposentrisk eller biosentrisk ståsted i forhold til miljøvern mener jeg er uinteressant i dette bildet, det vil uansett være nødvendig med en holdningsendring.

Det synes klart at en fullstendig etisk teori i miljøsammenheng må bestå av både en etikk for handling (retningslinjer med tanke på hva vi burde og ikke burde gjøre i forhold til miljøet) – og en etikk som gjelder menneskets karakter (veiledning i forhold til holdninger og disposisjoner vi burde og ikke burde ha i forbindelse med miljø) (Sandler 2007). Da vil en komplett etisk teori i forhold til miljø naturlig inkludere et dydsetisk perspektiv.

Dyder kan bidra til kritisk vurdering og utvidelse av våre perspektiver i forhold til forbrukersamfunnet, bidra med andre suksesskriterier og hjelpe oss til å finne gode løsninger og ta gode valg, gjøre oss til bedre mennesker og gi oss et bedre og mer fullverdig liv. Men vi må læres og trenes til å tenke annerledes – både med tanke på konsum og i direkte forhold til naturen.

Mye tyder på at det nye paradigmet i forhold til bærekraft vil stå i nøysomhetens tegn. Som et rasjonelt, selvstendig vesen har mennesket også et valg – og dydsetikken appellerer til dette valget. Det er menneskenes individuelle valg som må gjøres gode. Her trenger vi hjelp til å definere et godt valg ved hjelp av klare strategier og valgmuligheter, men vi må også være disponert for å gjøre de riktige valgene. En viktig side ved nøysomheten er fokus på takknemlighet for det man har. Nøysomhet vil kunne være en viktig strategi for å begrense skade, en av flere. Til hjelp i denne valgprosessen – og som et tiltak i seg selv - vil være opparbeidelse av et felles og gjennomarbeidet dydsspråk som en forutsetning for å sikre felles målsetting og implementering.

Dersom vi skal nå stadig strengere bærekraftsmål, kan økonomisk vekst umulig forbli hovedkriteriet for suksess, det må en bredere og mer tidsmessig vurdering til (Leonard 2010/www.storyofstuff.org). Det å sette klima foran alle andre hensyn krever at den enkelte er disponert for å sette egne interesser til side til fordel for et felles gode, men det krever i tillegg det samme på strukturelt nivå (McFague 2013). Også myndigheter og bedrifter må være villige til å la klima være øverste rammebetingelse og suksesskriterium – alle andre forhold blir sekundære og må innrettes deretter. En slik ordening krever imidlertid politisk mandat fra individnivå.

Det rette må være en reell og tilgjengelig valgmulighet på alle plan, og de løsningene som foreligger må fungere som substitutt for eksisterende løsninger i størst mulig grad, slik Farrell påpeker. Så lenge løsninger ikke fungerer i hverdagen, vil det heller ikke være en reell valgmulighet. Løsninger som fungerer noenlunde likeverdig, men hvor det mest miljøvennlige krever et offer eller en forsakelse, vil være avhengig av dydsetiske karaktertrekk for gjennomføring.

Bærekraft i vår tid er et felles, globalt ansvar, den ultimate dugnaden. Selv om bidragene vil være individuelle og forskjellige, fungerer det bare hvis alle gjør det de kan. De økonomiske systemene på jorden er menneskeskapt og kan forandres – det er menneskers ansvar at de fungerer slik de gjør – og menneskets ansvar å gjøre de nødvendige grep (Heiene og Thorbjørnsen 2011:199). Dydsetiske perspektiver kan gi en begrunnelse for hvorfor nettopp jeg skal bidra og hjelper dermed å holde fokus på det som skal gjøres.

Mye tyder på at nøysomhet, i tillegg til å begrense skade på miljøet, også gjør oss godt som mennesker ved å unngå skadelig selvfokusering og narsissisme, og dermed bidrar til at vi får et bedre liv. Nøysomhet representerer et konkret bidrag fra enkeltmennesket i kampen mot miljøproblematikken, og kan på denne måten bidra mot en følelse av håpløshet.

En felles, samkjørt og økumenisk appell fra religionene vil kunne utgjøre et betydelig bidrag som kanskje hittil har vært oversett som virkemiddel i arbeidet for bærekraft.

Min «konklusjon» er at dydsetikk kan gi et betydelig bidrag i spørsmål omkring bærekraft. Et dydsetisk perspektiv tilsier at hver enkelt må ta et oppgjør med seg selv og ta ansvar for sitt eget bidrag, det blir hverken mulig å gjemme seg bak andre eller fraskrive seg sin del av ansvaret. Nøysomhet representerer et konkret bidrag hver enkelt kan gi, noe vi kan gjøre og jobbe med selv. Dydsetisk fokus kan være et viktig verktøy til å bli minnet på rett handling, i forhold til at jorden er en felles arena, og på at nøysomhet tilgodeser oss alle. Likevel forutsetter dyd en personlig overbevisning og et personlig, frivillig valg. I motsetning til mange tiltak på strukturelt nivå, vil et dydsetisk perspektiv ha potensiale til å kunne iverksettes i løpet av kort tid.

7.2 Videre tanker

Slik jeg har kommet til å forstå dydsetikken, dreier det seg om å hver dag forsøke å være et godt menneske – i den situasjonen man er. I løpet av en dag vil man komme borti flere problemstillinger det må tas stilling til, det kan være i jobb, relasjoner, innkjøp, etc. I hver av disse situasjonene har vi et valg. Hvis hovedfokuset er å være det man har definert som et godt menneske, vil disse valgene være annerledes enn om man hadde ensrettet fokus på for eksempel inntjening, effektivitet eller selvutvikling.

Hvordan innarbeides et slikt fokus? Det synes klart at vi må starte tidlig - i hjemmet, i barnehage og skole. Vi har lettere for å ønske å gjøre det rette overfor noe man er glad i, og et nært og håndfast forhold til naturen kan være et godt sted å begynne, slik Astrid Sinnes beskriver i sin flotte og inspirerende bok for skolen – kjøkkenhage og sjansen til å se ting gro, ut og fiske, sløye selv og steke på bål, ta naturen og det naturlige tilbake inn i livet (Sinnes 2016). Også religionene kan ha et stort potensial til å påvirke. I tillegg har vi sett at tradisjonell

markedsføring, utskjelt og uthengt del av forbrukersamfunnet, faktisk har vært utrolig effektiv i sin gjerning. Riktignok kan man sette spørsmålstegn ved budskapet, men kanskje kan metoden benyttes også til å spre alternative budskap. Dersom denne dugnaden omfatter alle midler på alle nivåer, bør dette være en interessant tanke.

Dersom vi så tenker oss at et dydsetisk budskap er formidlet og tatt imot, og de fleste av jordens innbyggere ønsker å bidra aktivt i det felles prosjektet, vil mange av tiltakene kunne iverksettes umiddelbart. Individene trenger en retning i forhold til hva som skal gjøres, men selve tiltakene er på dette nivået opp til den enkelte. Det viktigste budskapet å kommunisere må da være de rette karakteregenskapene i forhold til miljøet, og den rette handlingen som følge av dette må være å begynne å trene på disse karakteregenskapene. Dette vil kunne bidra til personlig gjennomføring på individnivå, samt at strategisk nivå får det mandatet de trenger til gjennomføring av nødvendige tiltak.

Hva hvis...? Historien har lært oss at ingen vitenskap er eksakt eller gir endelige svar. Forskingen i dag er i stor grad samstemt i miljøspørsmålene, men det finnes også stemmer med andre konklusjoner. Hva hvis det likevel ikke er mulig å redde jorden? Hva hvis det er for sent – til tross for iherdig fokus og innsats? Det beste svaret noen kan gi er «kanskje». Likevel er det essensielt for mennesket å ha et mål og en mening med livet, ellers blir det håpløst. En viktig del av denne dugnaden, både for strukturelt og individuelt nivå, må derfor være å fokusere på hva vi faktisk *kan* gjøre, ikke minst overfor barn. Kampen for overlevelse ligger naturlig i mennesket (Eriksen 2015), og vi må holde fast ved tanken på at vi og våre barn har en fremtid på jorden og kjempe for den i fellesskap. Vi kan ikke la være å prøve! Hva så hvis forskningen har tatt feil, og det likevel ikke er noen grunn til bekymring? Da må vi spørre oss selv hvilken rett vi synes vi har til å ta sjanser på vegne av kommende generasjoner, andre land og verdensdeler.

Litteratur

Aristoteles (oversatt av A. Stigen og Ø. Rabbås) (2013): *Den Nikomakiske Etikk*. Oslo. Vidarforlaget AS.

Asheim, Ivar (1997): *Hva betyr holdninger? Studier i dydsetikk*. Oslo. Tano Aschehoug.

Blum, Laurence A. (1980): *Friendship, altruism and morality*. London. Routledge & Kegan Paul Books.

Bollnow, Otto (1958): *Die Lebensphilosophie*. Berlin, Heidelberg. Springer.

Bruusgaard, Marianne (nov 2010): Masteroppgave; «Moderne askese – som økologisk motivert strategi». Universitetet i Oslo.

Buell, Lawrence (2015): “Enough is enough?” i *Sustainable consumption and the good life*. Syse, K.L. og Mueller, M.L. (red). London. Routledge.

Callenbach, Ernest (1975): *Ecotopia*. New York. Bantam Books.

Camus, Albert (1994): *Myten om Sisyfos*. Oslo. Dappelen Damm Akademisk

Capra, Fritjof (1982): *The turning point*. New York. Bantam Books.

Cafaro, Philip (2005): "Thoreau, Leopold, and Carson: Toward an environmental virtue ethics". I *Environmental Virtue Ethics*. R. Sandler og P. Cafaro (red). Maryland. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Cafaro, Philip (2005): "Gluttony, Arrogance, Greed, and Apathy: An exploration of environmental vice." I *Environmental Virtue Ethics*. R. Sandler og P. Cafaro (red). Maryland. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Cavanaugh, William T. (2014): «What do I want? Theological Anthropology and Consumerism». I *Christianity, consumerism and the market* (Concilium Press 2014/4) av Irrarazaval, Nadar & Ross (red). London. SCM Press

Cox, Harvey (1965): *The Secular City*. New York. The Macmillan Co.

Endreson, Thorunn Gullaksen (2015): «The essayistic spirit of Utopia». I *Sustainable consumption and the good life*. Syse, K.L. og Mueller, M.L. (red). London. Routledge.

Eriksen, Thomas Hylland (2015): "Beyond the paradox of the big, bad wolf". I *Sustainable consumption and the good life*. Syse, K.L. og Mueller, M.L. (red). London. Routledge.

Farrell, Chris (2010): *The new frugality*. New York. Bloomsbury Press.

Fidjestøl, Alfred (2004): *Hans Jonas*. Oslo. Universitetsforlaget.

Florida, Richard (2010): *The Great Reset*. New York. Harper Collins.

Forbrukersamfunnet som etisk utfordring (1993). En utredning for Bispemøtet 1992. Oslo. Verbum Forlag. Nytt opptrykk 2000.

Gary Gardner (2010): "Engaging religions to shape worldviews". I *2010 State of the world; Transforming cultures from consumerism to sustainability*. The Worldwatch Institute: Starke, Linda og Mastny, Lisa (red). London. Earthscan.

Garrard, Greg (2012): *Ecocritism*. London. Routledge.

Gaure, Simen (2019): Artikkel: «Katastrofescenarier skremmer vettet av elever. Hvor er nyansene?» publisert i Aftenposten 28.01.19.

Hareide, Dag (2008): «Felles miljøkrise, uforenlige verdier?» i *Verdier* av O. Leirvik og Å. Røthing (red). Oslo. Universitetsforlaget.

Haukeland, P.I. (2008): *Dyp glede. Med Arne Næss inn i dypøkologien*. Oslo. Flux Forlag.

Heiene, G. og Thorbjørnsen, S.O. (2011): *Kristen etikk – en innføring*. Oslo. Universitetsforlaget.

Hellevik, Ottar (2008): *Jakten på den norske lykken*. Oslo. Universitetsforlaget.

Hellevik, Ottar (2015): «Is the good life sustainable?». I *Sustainable consumption and the good life*. Syse, K.L. og Mueller, M.L. (red). London. Routledge.

Horne, Thomas (2017): *Kunsten å ikke kaste mat*. Oslo. Handverk.

Jonas, Hans (1984): *The Imperative of Responsibility. In Search of an Ethics for the Technological Age*. Chicago. The University of Chicago Press.

Leonard, Annie (2010): *The story of stuff: The impact of overconsumption on the planet, our communities, and our health – and how we can make it better*. New York. Free Press.

Leopold, Aldo (1949): *A Sand County Almanac and Sketches Here and There*. New York. Oxford University Press.

MacIntyre, Alasdair (2013): *After Virtue. A Study in Moral Theory*. London. Bloomsbury Academic.

McFague, Sallie (2013): *Blessed are the consumers. Climate change and the practice of restraint*. Minneapolis. Fortress Press.

Montgomery, Hedvig (2019): Podcast Foreldrekoden 22/4-19

Moser, Susanne C. (2007): "More bad news: The risk of neglecting emotional responses to climate change information". I *Creating a climate for change: Communicating climate change and facilitating social change*. Moser, S. og Dilling, L. (red). New York. Cambridge University Press. S 64-80

Namli, Elena og Carl-Henric Grenholm (2019): *Etik*. s 37-58. Lund. Studentlitteratur.

Nyeng, Frode (2010a): «Hedonisme som livstolkning». I Norsk Filosofisk Tidsskrift vol 45, Nr I, s 55-70.

Nyeng, Frode (2010b): *Nytelse*. Trondheim. Abstrakt Forlag.

Nygaard, Martin (2018): Artikkel «Fattigdomslykke» i Harvest Magazine 21/6-2018

Næss, Arne (1998): *Livsfilosofi. Et personlig bidrag om følelser og fornuft*. Oslo. Universitetsforlaget.

Rauschmayer, Felix og Omann, Ines (2015): "Well-being in sustainability transitions". I *Sustainable consumption and the good life*. Syse, K.L. og Mueller, M.L. (red). London. Routledge.

Rolston III, Holmes (2005): "Environmental Virtue Ethics: Half the Truth but Dangerous as a Whole". I *Environmental Virtue Ethics*. R. Sandler og P. Cafaro (red). Maryland. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Rosenborg, M. (2001): *Nonviolent Communication: A language of life*. Encinitas, CA. Puddle Dancer Press.

Sandler, Ronald (2005): "Introduction: Environmental virtue ethics". I *Environmental Virtue Ethics*. R. Sandler og P. Cafaro (red). Maryland. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Sandler, Ronald L. (2007): *Character and Environment*. New York. Columbia University Press.

Sandler, Ronald (2010): "Ethical Theory and the Problem of Inconsequentialism: Why Environmental Ethicists Should be Virtue Oriented Ethicists". *Journal of Agricultural and Environmental Ethics* 23.

Shaw, Bill (2005): "Aldo Leopold's Land Ethic". I *Environmental Virtue Ethics*. R. Sandler og P. Cafaro (red). Maryland. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Sinnes, Astrid T. (2016): *Utdanning for bærekraftig utvikling. Hva, hvorfor og hvordan?* Oslo. Universitetsforlaget.

Soper, Kate (2005): "Towards a sustainable flourishing: democracy, hedonism and the politics of prosperity". I *Sustainable consumption and the good life*. Syse, K.L. og Mueller, M.L. (red). London. Routledge.

Soper, Kate (2009): "Introduction". I *The politics and Pleasures of Consuming Differently*. Soper, K., Ryle, M. og Thomas, L. (red). London. Palgrave.

Syse, Henrik (2009): *Måtehold i grådighetens tid*. Oslo. Cappelen Damm.

Taliaferro, Charles (2005): «Vices and virtues in religious environmental ethics». I *Environmental Virtue Ethics*. R. Sandler og P. Cafaro (red). Maryland. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Tveitdal, Svein (2018): "De maktesløses arena», blogginnlegg fra FNs klimakonferanse i Katowice 3/12-2018

The Worldwatch Institute (2010): *State of the world; Transforming cultures from consumerism to sustainability*. Starke, Linda og Mastny, Lisa (red). London. Earthscan.

Westra, Laura (2005): "Virtue ethics as foundational for a global ethic". I *Environmental Virtue Ethics*. R. Sandler og P. Cafaro (red). Maryland. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Wensveen, Louke van (2005): "The Emergence of Ecological Virtue Language". I *Environmental Virtue Ethics*. R. Sandler og P. Cafaro (red). Maryland. Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

White, Lynn T. (1967): "The historical roots of our ecological crisis". *Science* vol 155 (10 mars 1967) pp 1203-7

Wilhite, Harold (2015): "Habits for a sustainable solution". I *Sustainable consumption and the good life*. Syse, K.L. og Mueller, M.L. (red). London. Routledge.

NETTSIDER:

www.eatforum.com

www.earthcharter.org

<https://www.ecoliteracy.org/ecological-education>

www.energiogklima.no

www.enova.no

www.fn.no

www.frisch.uio.no

<http://www.miljodirektoratet.no>

www.storyofstuff.org